

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЛАНУВАЛЬНУ СТРУКТУРУ ТА ЗАБУДОВУ СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ОКОЛЬНОГО ГОРОДА ЗВЕНИГОРОДА НА БІЛЦІ

В результаті багаторічних досліджень на території ранньосередньовічного городища в с. Звенигород (Пустомитівський район Львівської області) встановлено, що структура давнього міста складалася із дитинця, розташованого на високому пагорбі, окольного города, що кільцем оточував дитинець в межах земляних укріплень, та прилеглих пригородів, які займали ділянки, підвищені над забагненими заплавами річок і потоків звенигородської долини (рис. 1).

Археологічні розкопки в межах городища було розпочато на вільній від забудови західній (рис. 1, 5) і частково північній (рис. 1, 9) та південній (рис. 1, 6) ділянках окольного города. Роботи здійснювались впродовж 1954–1969 років під керівництвом З. Володченко, Г. Власової та В. Терського [Гупало, 2009, с. 127–153]. На певний час поза увагою дослідників залишались дитинець та східна ділянка окольного города, де впродовж століть розташовувались садиби власників Звенигорода. З роботами по укріпленню маєтку на початку XVIII ст. пов'язане найбільше перепланування давнього городища (пагорб дитинця було підсилено чотирма бастіонами, а східну частину окольного города значно розширено і оточено новітньою лінією земляних валів).

Будівельні роботи продовжувались і на початку XX ст. Тоді східна ділянка городища була сильно пошкоджена насипами, що виникли в результаті спорудження ставів. Крім цього, тут по-новому розпланували поміщицьку садибу з мурованим будинком і господарськими спорудами [Свешников, 1953, с. 65].

Однак особливо інтенсивне будівництво розпочалося на цій ділянці у післявоєнний період. У північно-східній частині городища в 1953 р. колгоспом споруджено п'ять прямокутних ям (розміром 2×10 м і глибиною 1 м кожна) для силосу, у розрізах яких виступив насичений численними артефактами культурний шар. У центральній частині городища впродовж 1953–1973 років побудували електростанцію, гараж для автомашин, колгоспну комору, твердий тік і критий тік, великий тваринницький комплекс. У такий спосіб було остаточно знищено ті нашіарування, що ще залишилися після перепланування території на початку XVIII ст.

Проведення розкопок у зоні будівництва стало можливим лише з 1965 р. Закроєні на широку перспективу дослідження здійснювались під керівництвом О. Ратича. В обставинах, що склалися, археологічні роботи носили істинно рятівний характер, особливо в умовах напруженого протистояння з правлінням колгоспу. Опрацьовуючи польову документацію, не можливо не відзначити, як крізь сухість наукових звітів просочується гіркий жаль від непоправних втрат.

Попри негативні обставини, О. Ратичу вдалося у 1965–1966, 1968–1969, 1971–1973 роках провести значні роботи по вивченню східної частини окольного города [Ратич 1965; 1966; 1968; 1969; 1971; 1972; 1973].

В цілому у східній частині городища було досліджено 2220 м² площі (рис. 1, 8), де виявлено 19 споруд, заглиблених у ґрунт, 25 печей та 14 ям. До найважливіших досягнень експедиції належить відкриття решток фундаментів кам'яних споруд XII ст. Автор розкопок розглядав відкриті ним монументальні будівлі як князівські церкву і палац. Окремим розкопом досліджувалась окраїна східної частини окольного міста. Тут на площі у 100 м² виявлено рештки двох житлово-господарських споруд (рис. 1, 7).

Результати досліджень знайшли відображення у низці публікацій, які в силу технічних обставин носять лише узагальнюючий характер [Ратич, 1966а; 1967; 1969а; 1970; 1970а; 1972а; 1972б; 1973а; 1974; Могитич, Ратич, 1972; 1973]. Як наслідок, у працях приділялась увага,

передусім, найбільш ефектним об'єктам – решткам кам'яних споруд, їх аналізу і реконструкції. Натомість, детальний аналіз житлово-господарських будівель (особливості їх локалізації, взаємного розташування, періодизація та датування) не був здійснений.

З огляду на вагомість здобутих матеріалів для висвітлення проблеми планувальної структури забудови окремих ділянок ранньосередньовічного міста, вважаємо за доцільне проведення верифікації наукової документації та аналізу усіх відкритих об'єктів.

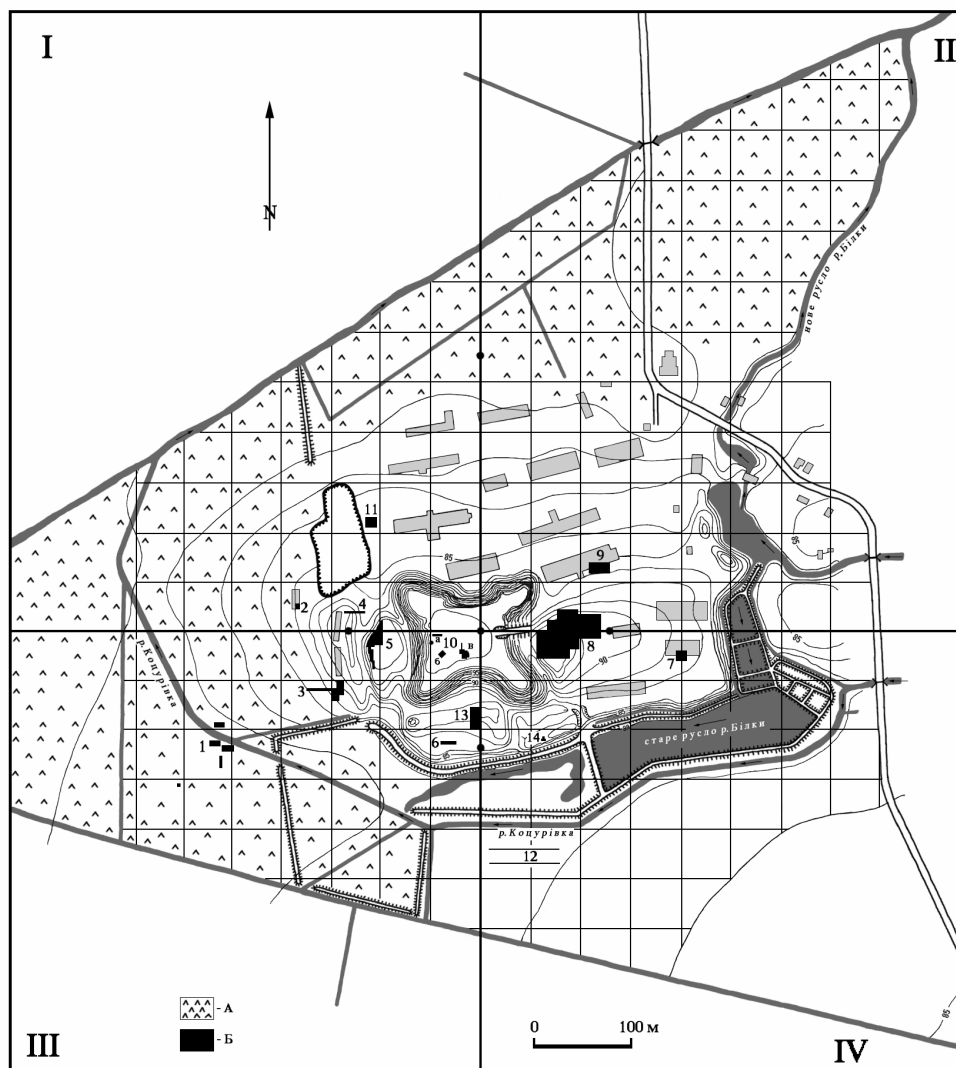

Рис. 1. Звенигород. План городища і локалізація розкопів (рис. за О. Ратичом з доповненнями автора). Умовні позначення: А – заболочений терен, Б – розкопані ділянки. Розкопи: 1 – розкопи 1959 р., 2 – розкоп 1953 р., 3 – розкопи 1955, 1963–1964, 1969–1973 рр., 4 – розкоп 1964 р., 5 – розкопи 1954, 1960–1964, 1969 рр., 6 – розкоп 1959 р., 7 – розкоп 1965 р., 8 – розкопи 1965–1966, 1968–1969, 1971–1973 рр., 9 – розкопи 1954–1955 рр., 10 – розкопи 1985, 1986, 1989, 1993–1994 рр., 11 – розкопи 1954, 1957, 1960 рр., 12 – розкоп 1972 р., 13 – розкоп 1973 р., 14 – розкоп 1977 р.

Fig. 1. Zvenyhorod. Plan of hill-fort and localization of excavations (fig. by O. Ratych with additions made by the author). Conventional marks: A – swamped area, Б – excavated area. Excavations: 1 – excavations from 1959, 2 – excavations from 1953, 3 – excavations from 1955, 1963–1964, 1969–1973, 4 – excavations from 1964, 5 – excavations from 1954, 1960–1964, 1969, 6 – excavations from 1959, 7 – excavations from 1965, 8 – excavations from 1965–1966, 1968–1969, 1971–1973, 9 – excavations from 1954–1955, 10 – excavations from 1985, 1986, 1989, 1993–1994, 11 – excavations from 1954, 1957, 1960, 12 – excavations from 1972, 13 – excavations from 1973, 14 – excavations from 1977

Отже, пізно восени 1964 р., коли розпочалися підготовчі земляні роботи, пов'язані із будівництвом чергового корівника, у Звенигород прибув О. Ратич для здійснення археологічного нагляду. Тоді було встановлено, що бульдозером розчистили площу південніше існуючого в'їзду на дитинець¹, знявши при цьому ґрунт приблизно на 1 м.

За свідченнями мешканців села, ця територія до початку робіт являла собою природній горбок з лагідними схилами у всіх напрямках. Тут, як зазначалось вище, у довоєнний період була розташована поміщицька садиба. Палац оточувала огорожа, в межах якої знаходилися льохи та інші підсобні приміщення. Довкола росли від непам'ятних часів старі хвойні дерева, що були викорчовані під час Другої Світової війни.

Ділянка, визначена під розкопки, в результаті вирівнювання терену мала вигляд зритої бульдозером землі, всіяної камінням (в тому числі зі слідами обробки), що залягало як на денній поверхні, так і виступало із ґрунту.

За деякими даними, мешканці села вибрали тоді кілька підвід каміння, які завезли на свої двори та використали для різних цілей. Згідно слів очевидців, в межах знівельованої території, серед розвалу каміння виявлено кам'яну домовину з кістяком. Саркофаг було розбито бульдозером і подальшу долю знахідки не встановлено [Ратич, 1965, с. 9]².

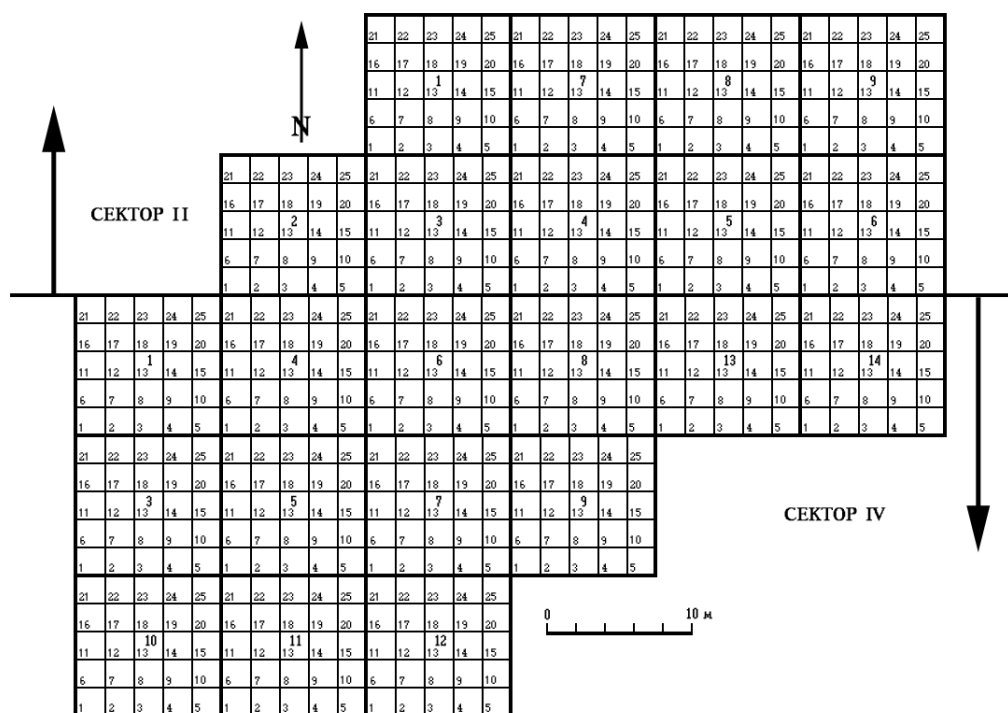

Рис. 2. Звенигород. Окольный город. Східна частина. Загальна схема розкопу 1965–1973 рр.

Fig. 2. Zvenyhorod. External city. Eastern part. General scheme of excavated area from 1965–1973

Дослідження на окресленій ділянці східної частини окольного города розпочали влітку наступного року. Отже, у 1965 р. вперше було знято геодезичний план городища. Усю територію пам'ятки поділено на чотири сектори та розмічено сітку квадратів розміром 50×50 м

¹ До 1985 р. уся територія городища навколо пагорба з фортечними бастіонами розглядалася дослідниками як дитинець. Лише розкопками впродовж 1985–1986, 1989, 1993–1994 років (рис. 1, 10) встановлено локалізацію дитинця на вершині пагорба [Swiesznikow, Hupalo, 1996, s. 177–197], а обширний терен у його підніжжі інтерпретовано як окольний город.

² Впродовж наступних десятиліть територія навколо побудованих тут тваринницьких ферм постійно використовувалась під огорожені кошари для постоя худоби. В межах цих загорож періодично згортали бульдозером ґрунт на великі купи і вивозили на огороди, знищуючи остаточно рештки культурного шару.

(рис. 1)³. У межах секторів розплановувалися розкопи площею 10×10 м, кожен з яких поділений на квадрати 2×2 м (рис. 2). Дослідженнями охоплено в основному сектор IV (розкопи 1–14) і частково сектор II (розкопи 1–9) – рис. 1, 7, 8. Об'єкти, виявлені на території кожного сектору, мали окрему наскрізну нумерацію, яку ми вважали за доцільне зберегти у подальшому викладі матеріалу.

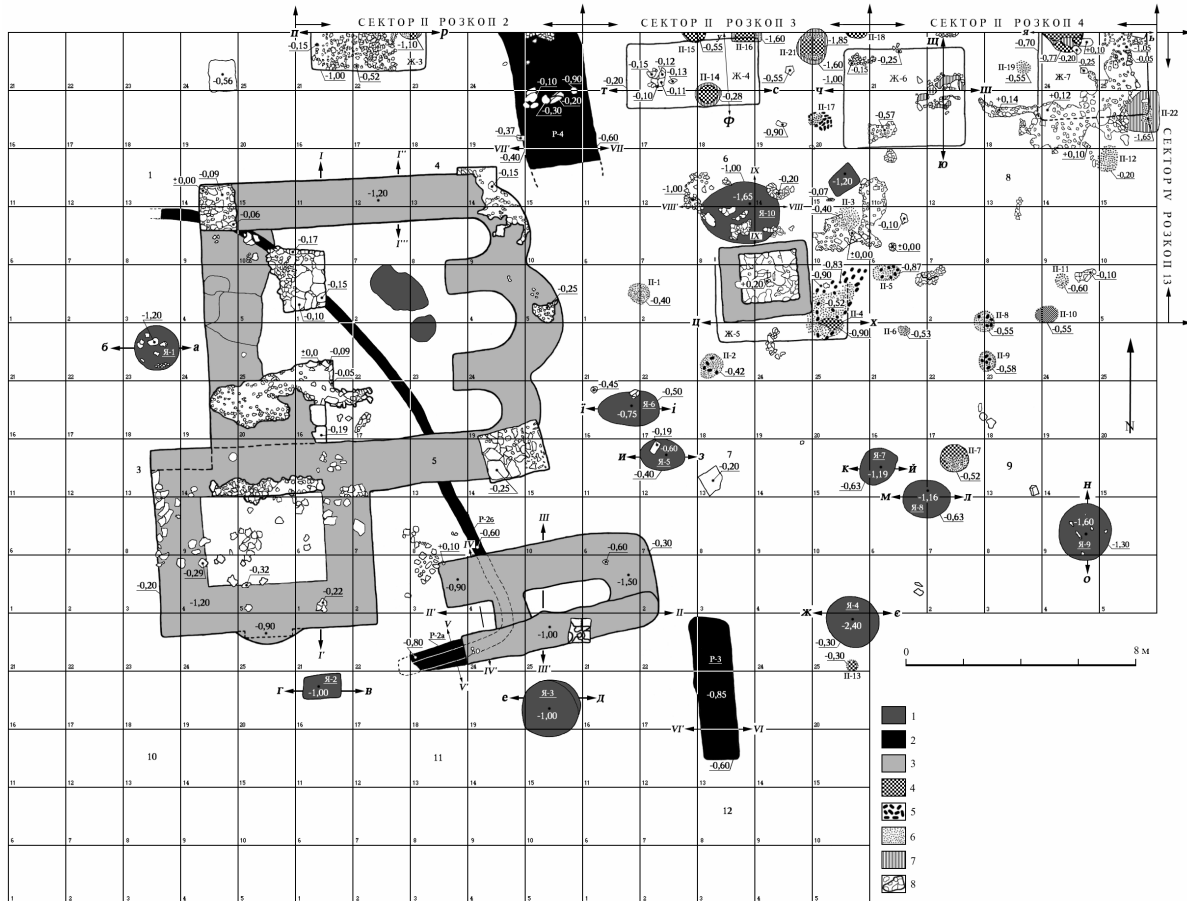

Рис. 3. Звенигород. Окольный город. Східна частина. План розкопів 1, 3–12 у секторі IV. Локалізація об'єктів (рис. за О. Ратичом). Умовні позначення: 1 – яма, 2 – рів, 3 – рови фундаментів кам'яних споруд, 4 – чернінь, 5 – деревне вугілля, 6 – печина, 7 – глина, 8 – каміння. Об'єкти: Ж – житло, П – піч, Р – рів, Я – яма

Fig. 3. Zvenyhorod. External city. Eastern part. Plan of excavations 1, 3–12 in sector IV. Localization of objects (fig. by O. Ratych). Conventional marks: 1 – pit, 2 – ditch, 3 – ditches of foundations of stone buildings, 4 – bottom of oven, 5 – charcoal, 6 – remains of oven, 7 – clay, 8 – stones. Objects: Ж – dwelling, П – oven, Р – ditch, Я – pit

Сектор IV. Стратиграфія. На денній поверхні досліджуваної території виступили рештки знівельованого шару чорнозему завтовшки 0,30–0,40 м; нижче зафіксовано перехідний шар із супіском потужністю 0,10–0,15 м, який на глибині 0,40–0,60 м переходив у жовтий материковий суглинок. Рівень залягання материка в залежності від первісного рельєфу місцевості і ступеню знищення культурного шару є різний. У межах північної частини дослідженої площі материковий суглинок відзначено на глибині 1,10–1,30 м, а у південній частині – на глибині 0,40–0,60 м. Культурний шар залягав у чорноземі та перехідному супіску. У східній частині розкопу слабо простежувались два будівельні горизонти без стерильного

³ На цей же план О. Ратич намагався нанести розкопи попередніх років. Однак дослідник вимушений був констатувати, що вже тоді не завжди вдавалося з'ясувати докладну їх локалізацію.

пошарку: верхній шар, в якому виступали скупчення каміння, сягав глибини 0,60–0,80 м, нижче на глибині 0,80–1,30 м відзначено рештки знищених печей, споруд та господарських ям.

ОБ'ЄКТИ

Церква⁴ (сектор IV Р-1 кв. 4–5, 9–10, 14–15, Р-3 кв. 3–5, 8–10, 13–15, 19–20, 24–25, Р-4 кв. 1–14, Р-5 кв. 1–2, 6–7, 11–25, Р-10 кв. 23–25, Р-11 кв. 21–22). Від будівлі збереглися рови під фундамент та залишки фрагментів кам'яних фундаментів, ями під внутрішні стовпи. Фундаментні рови шириною приблизно 1,60 м і глибиною 1,10–1,20 м від сучасної поверхні простежувались по усьому периметру споруди (рис. 3).

Заповнення ровів, що були викопані у твердому материковому суглинку, становив чорнозем, перемішаний із темним піском з включеннями уламків колотого каменю. З метою зберегти для майбутніх досліджень загальний план і контури споруди, прийнято рішення розкопати і вибрати заповнення ровів лише на незначних ділянках. З метою з'ясування параметрів фундаментних ровів на двох відтинках здійснено їх переріз по лінії північ-південь (рис. 4, I-I', I''-I''').

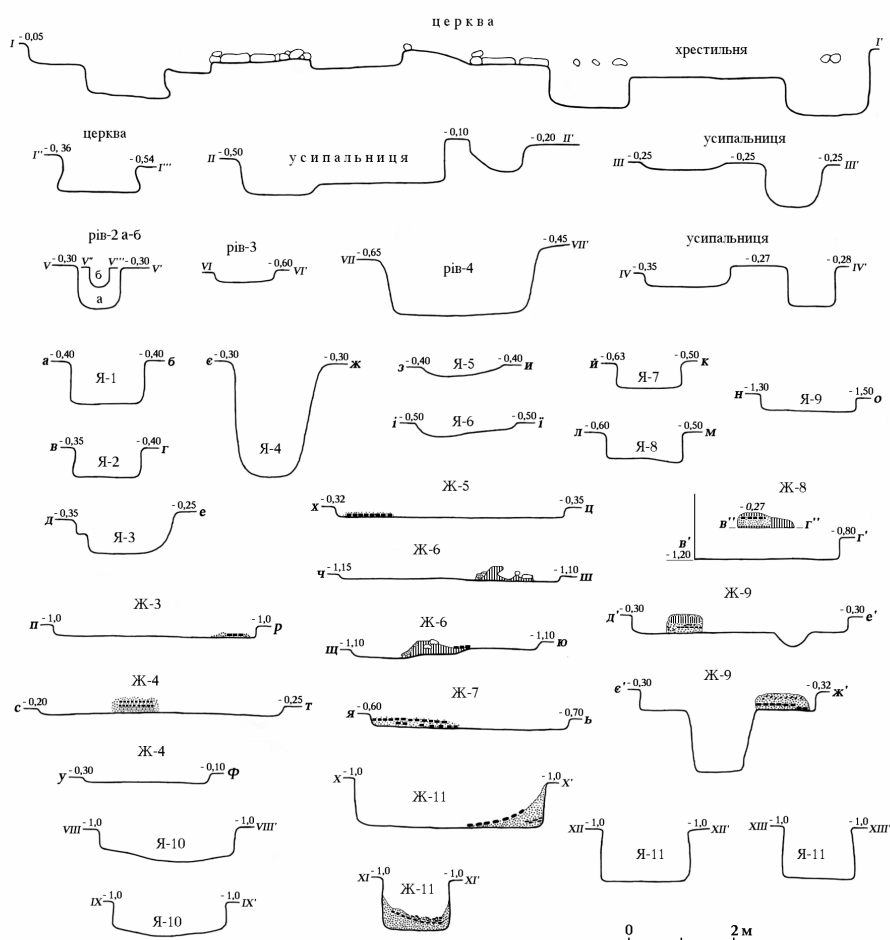

Рис. 4. Звенигород. Окольный город. Східна частина. Переріз об'єктів у секторі IV (рис. за О. Ратичом)

Fig. 4. Zvenyhorod. External city. Eastern part. Sections of objects in sector IV (fig. by O. Ratych)

⁴ Проміри, зарисовку, а також забезпечення та консервацію всіх виявлених кам'яних будівель згідно з обов'язковим положенням про фіксацію архітектурних пам'яток УРСР виконували співробітники Міжобласної науково-реставраційної майстерні по архітектурних пам'ятках у Львові під керівництвом головного архітектора І. Могитича. Окремо проміри і зарисовку церкви виконав також консультант експедиції – кандидат архітектури, старший науковий працівник Інституту теорії і історії архітектури (м. Київ) Г. Логвин.

Встановлено, що стіни ровів були тут майже вертикальні, їх ширина виносила 1,55–1,60 м, а глибина сягала 1,0–1,10 м від сучасної поверхні. Рів на ділянці, ближчій до північно-західного наріжника (Р-4 кв. 6, 11), із внутрішньої сторони церкви мав підкоп, а на ділянці, ближчій до північно-східного наріжника (Р-4 кв. 7, 12) – підкоп з обох сторін. При розчищенні зовнішнього краю північного рову фундаменту (Р-4 кв. 13–14) виявлено прямокутне заглиблення розмірами 1,40×0,20–0,70 м з чорноземним (як і в самому рові) заповненням, що розглядалося автором розкопок як сліди від лопатки або контрфорсу. Рештки кам'яних фундаментів зафіксовані: у північно-західному куті будівлі у вигляді правильної кладки частково обтесаних каменів, зміцнених вапняним розчином з домішкою піску і, подекуди, подрібненої плінфи, які залягали на глибині 0,06–0,26 м від сучасної поверхні на жовтавому материковому суглинку; у південно-західній частині церкви під внутрішньою стіною на глибині 0,19–0,35 м виступила аналогічна кладка у вигляді правильно обтесаних каменів, які залягали по лінії північ-південь на площі 1,40×0,50 м. Кладка мала від сходу пряму стінку, а від заходу між каменями простежувалась прямокутна виїмка (0,20×0,10 м). У південно-східному наріжнику церкви на глибині 0,25 м відкрито кладку на площі 2,03×1,80 м із фрагментами жолобчастої цегли, що пов'язана із забудовою ранньомодерного періоду. У західній частині споруди відкрито кладку двох внутрішніх стовпів. Фундаменти мали прямокутну форму. Поверхня північно-західного фундаменту стовпа, що зберігся на глибину 0,12–0,32 м, виносила 2,0×1,60–2,0 м. З фундаменту південно-західного стовпа зберігся лише північно-східний кут з боками розміром приблизно 1,50×1,20 м, що залягав на глибині 0,05–0,25 м. Кам'яні фундаменти під стовпами у східній частині церкви не збереглися (можливо з огляду на більше знищення терену). Лише на ймовірному місці північно-східного стовпа у жовтавому материкі зафіксовано сліди ями, овальної в плані розміром 2,0×1,20 м і глибиною до 0,10 м. У східній частині церкви, по осі будівлі, простежено незначне заглиблення, овальне в плані, діаметром 0,80 м і глибиною до 0,10 м. За припущеннями О. Ратича – ймовірні сліди вівтаря.

З півдня до церкви прилягала споруда, контури ровів під фундамент якої чітко виступали під розвалом каміння на тлі жовто-бурого ґрунту на глибині 0,05–0,20 м. Рів шириною 1,60 м простежувався по лінії схід-захід на довжину 7,50 м, його глибина виносила до 1 м. Посередині довжини рову знаходився прямокутний виступ (2,0×0,40 м), заглиблений у ґрунт лише на 0,60–0,70 м. Заповнення рову аналогічне як у ровах церкви.

На підставі вищеописаних залишків визначено план церкви, її розміри і будівельну техніку. Загальні розміри храму виносили 12,5×10,6 м (що відповідало давньоруським мірам довжини 27 і 23 лікті). Стіни церкви, ймовірно, були зміцнені лопатками. Північна і південна абсида храму однакові за розмірами, середня – більша від бокових. Південно-західна частина церкви між зовнішньою стіною і стовпом всередині будівлі була відокремлена внутрішньою стінкою від дальшого її інтер'єру. Наявність у цій стіні виїмки свідчить, що в ній, можливо, були дерев'яні стовпи від сходів або якихось інших переходів. Сліди підкопів, зафіксовані при північній стіні церкви, можливо, вказують на існування якоїсь зовнішньої конструкції.

Графічну реконструкцію храму здійснив І. Могитич. Згідно думки вченого, це була хрестовобанна, триапсидна, чотиристовпна споруда (рис. 5). Церкві притаманний дуже високий на підпружних арках підбанник та зовнішня галерея, з якої хід провадив на хори, розміщені над нартексом [Могитич, 1995, с. 18]. Стіни були викладені із білокам'яних квадр, зміцнених вапняним розчином з добавкою піску і товченої цегли. Головний вхід у церкву знаходився у західній стіні. З півдня до храму примикала прямокутна хрестильня (розміром 7,50×6,40 м) з входом із півдня. Підлога церкви була викладена із трикутних полив'яних керамічних плиток, а в хрестильні – з білокам'яних плиток; покрівлю вкривали олов'яні листи. У літописі є цікава згадка про наступ на Звенигород у 1237 р. князів Данила і Василька, яким однак не вдалося взяти місто, оскільки *“була свята Богородиця в ній, чудотворна ікона”* [Літопис Руський, 1989, с. 392]. Найімовірніше, що ікона знаходилася у цьому білокам'яному храмі, який і був

присвячений Богородиці. Є усі підстави пов'язувати із описаною церквою знахідки білокам'яної хрестильниці та уламка вуха дзвона⁵.

Каплиця-усипальниця (сектор IV Р-5 кв. 3-5, 9-10, Р-7 кв. 1-2, 6-7, Р-11 кв. 23-25, Р-12 кв. 21-22). На відстані 2,5 м на південь від церкви зафіксовано рештки будівлі у вигляді ровів під фундаменти, що простежувались на глибині 0,20-0,30 м у жовтій материковій глині (рис. 3; 4, II-II', III-III', IV-IV').

Розміри ровів, їх глибина і заповнення були не однакові. Північний і східний відрізки рову шириною 1,60 м містили заповнення, аналогічне як у ровах церкви (чорнозем з різними вкращеннями); у західній частині вони були заглиблені до 0,40-0,60 м, а у східній – до 1,20 м. Ширина південного відрізка рову виносила 0,90-1,0 м, глибина сягала до 1,0 м, а заповнення становив жовтий суглинок. У заповненні південного рову і частково у материк у знаходилася прямокутна кладка (розміром 0,70×0,80 м) з уламками жолобчастої цегли, що залягала до глибини 0,70 м, не сягаючи, однак, дна рову. Ця кладка – аналогічна вище згаданій кладці у південно-східному наріжнику південної апсиди церкви і також датована XVII-XVIII ст. У західній частині північний і південний відрізки ровів з'єднані поперечним ровом шириною 1 м і глибиною 0,60-1,0 м.

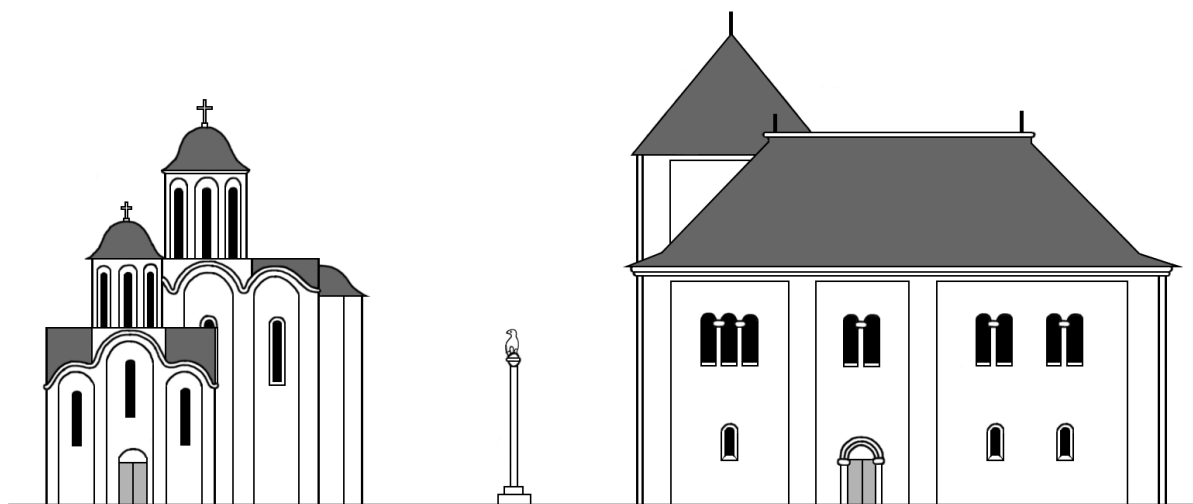

Рис. 5. Звенигород. Окольний город. Східна частина. Реконструкція княжої церкви та палацу (рис. за І. Могитичом)

Fig. 5. Zvenyhorod. External city. Eastern part. Reconstruction of prince's church and palace (fig. by I. Mogytych)

На підставі решток визначено план будівлі. Це була споруда прямокутної форми розміром 7,0×3,7 м, орієнтована віссю по лінії схід-захід. Їй притаманні заокруглені зі сходу кути і контрфорси із західної сторони, між якими була не забудована площа.

Палац (сектор IV Р-8 кв. 16-25, Р-13 кв. 16-25, Р-14 кв. 16-19, 21-24, сектор II Р-4-9)⁶.

Рештки кам'яної будівлі, інтерпретованої як князівський палац, виявлено у вигляді ровів під фундамент споруди завширшки 2,0-2,10 м. Котлован під фундамент (глибиною 1,10-1,30 м) перерізував культурний шар і був опущений у материк на 0,10-0,50 см. Різниця у глибині ровів пов'язана з рельєфом ґрунту і його пониженням у північному напрямку. О. Ратич відзначав, що камені із ровів було вибрано ще у давні часи, а котловани, натомість, заповнено сумішшю піску

⁵ Хрестильниця була придбана у 1939 р. музеєм Наукового Товариства ім. Шевченка у місцевого мешканця Миколая Орача. На сьогодні зберігається у фондах Львівського історичного музею.

⁶ Ця ділянка, до відкриття загальних обрисів споруди, досліджувалася невеликими розкопками, у зв'язку із чим фрагменти зафіксованих частин дійсного палацу визначалися спочатку згодом як житла (про що докладніше мова йтиме пізніше).

і чорнозему з включеннями дрібного каміння. На відкритій площі на глибину до 1,0 м залягав майже суцільний завал будівельного сміття: куски каменів, в основному бутових, та грудки стужавілого мулярського розчину з домішками товченої цегли, іноді з відбитками дерева (рис. 6). Однак у цьому завалі також часто траплялися уламки каменів з плоскою поверхнею, а також куски зі слідами обробки (39 од.), де виділялися зразки гранчастої, овальної і округлої форми. Найбільші шматки мали розміри 0,46×0,23×0,20 м.

Каміння походило зі стін будівлі і було зміцнене розчином із піску, вапна та подрібненої плінфи. Завал каменів розчищено до глибини 1 м лише на ділянках по лініях залягання ровів. У такий спосіб було повністю простежено загальний план контурів ровів, заповнення яких (за винятком окремих ділянок) не вибиралось. Натомість, через відкриту площу по лінії схід-захід і північ-південь на ділянках, де не було каміння, прокопано до материка вузькі ровики (шириною 0,25 м) для з'ясування плану, розмірів та кількості приміщень будівлі.

Рис. 6. Звенигород. Окольный город. Східна частина. План монументальних будівель, галереї-переходу та цвинтаря (рис. за І. Могитичом). Умовні позначення: 1 – скупчення каміння, 2 – фундаментні рови, 3 – окремі камені, 4 – поховання, 5 – реконструкція дерев'яної забудови

Fig. 6. Zvenyhorod. External city. Eastern part. Plan of monumental constructions, gallery-transition and cemetery (fig. by I. Mogitych). Conventional marks: 1 – stones, 2 – fundamental ditches, 3 – separate stones, 4 – burial, 5 – reconstruction of wooden buildings

План палацу мав форму літери “Г” із загальною орієнтацією схід-захід. Розміри будівлі по зовнішніх контурах ровів в сучасних і давньоруських одиницях міри виносили: довжина – 24,5 м (53 лікті), ширина у східній частині 13,6 м (29,5 ліктів), у західній частині 20,3 м (44 лікті). Споруда складалася із чотирьох приміщень, переділених внутрішніми стінами: три

приміщення розташовані по лінії схід-захід, четверте – в західній частині у північному напрямку. Розміри приміщень по внутрішніх контурах ровів виносили: першого східного приміщення – 9,4×8,05 м (20,5×17,5 ліктів); другого середнього приміщення – 9,4×3,5 м (20,5×7,5 ліктів); третього західного приміщення – 9,4×5,5 м (20,5×11 ліктів); четвертого північного приміщення – 5,05×4,6 м (11×10 ліктів). Ширина усіх ровів для фундаментів (під зовнішні і внутрішні стіни будівлі) є однаковою – 2,0–2,10 м, за винятком рову для фундаменту під внутрішню стіну між середнім і західним приміщеннями, яка виносила 1,60 м.

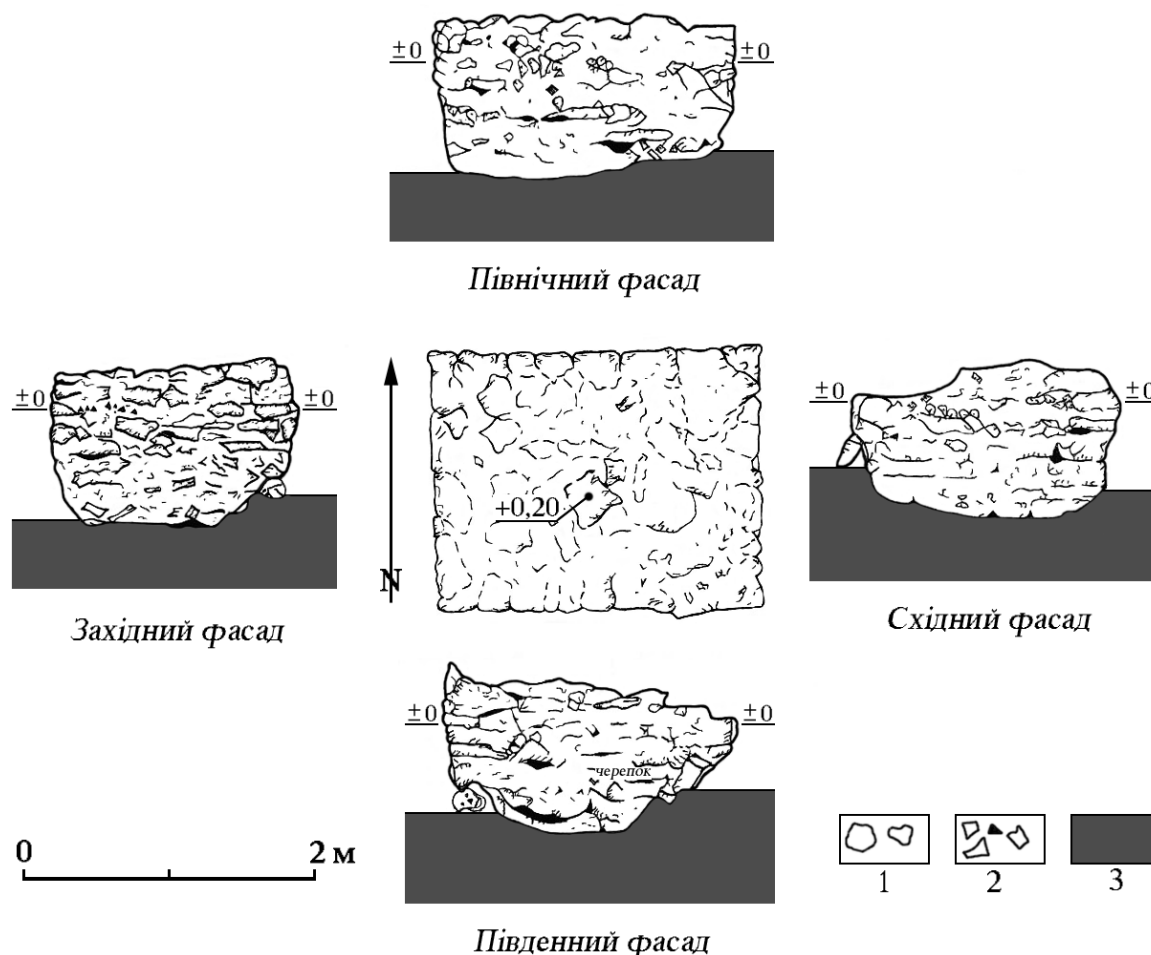

Рис. 7. Звенигород. Окольный город. Східна частина. План і фасади кам'яного стовпа (рис. за О. Ратичом). Умовні позначення: 1 – камінь, 2 – подрібнена цегла, 3 – материк

Fig. 7. Zvenyhorod. External city. Eastern part. Plan and facade of stone slope (fig. by O. Ratych). Conventional marks: 1 – stone; 2 – ground up bricks; 3 – bedrock

Потужність фундаментних ровів, на думку І. Могитича, вказує, що палац був двоповерховий (рис. 5). Вузькі стіни всередині будівлі ділили її на дві частини: гридницю (праворуч) та житлове приміщення (ліворуч). Із півночі знаходився терем, який слугував одночасно й оборонною вежею, та міг здійматися й на три яруси.

Палац збудовано із білого каменю, підлога і стіни викладені полив'яними різнокольоровими плитками. Автори досліджень вважали, що вхід у палац був із півдня через середнє приміщення.

При цьому особливу увагу привертає знайдений у завалі каміння, біля здогадного входу у палац, поздовжній чотирибічний обтесаний камінь, на одному боці якого вирізьблене зображення голови людини. На камені порівняно добре простежувалися контури очей, носа, вуст.

Палац знаходився на відстані 14 м на північний схід від церкви, разом з якою становив єдиний палацово-храмовий комплекс.

У межах палацу на глибині 0,5–1,0 м виступила значна кількість артефактів, які, не зважаючи на сильно перемішані шари, з більшою ймовірністю можна відносити до ужиткового рівня часу функціонування мурованої споруди. Окрім масових знахідок уламків керамічного посуду привертають увагу фрагменти керамічних плиток (24 од.), скляних браслетів (98 од.), амфор (36 од.), кам'яних брусків (16 од.). У меншій кількості виступили предмети господарського призначення (ножі – 10 од., серпи – 3 од., ключі – 9 од., залізний істик, дужка від відра, уламок залізного обруча, кресало), в тому числі речі, пов'язані із доглядом за кіньми (підкови – 4 од., кінські пута та вудила, залізна пряжка). Серед дуже пошкоджених виробів із кольорових металів виділяються виконані із бронзи кільце, шпилька, молоток, бляха. До унікальних артефактів слід віднести свинцеву підвісну печатку і енкалпійон (виявлений біля південно-східного наріжника палацу), оздоблений перегородчастою емаллю⁷.

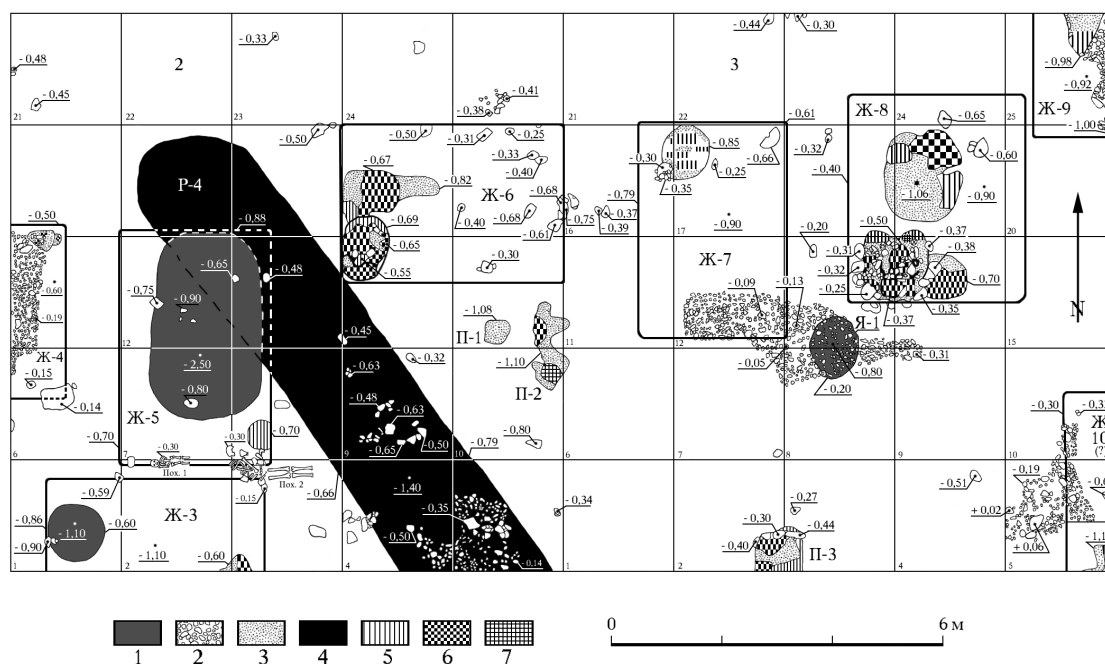

Рис. 8. Звенигород. Окольний город. Східна частина. План розкопів у секторі II. Локалізація об'єктів (рис. за О. Ратичом). Умовні позначення: 1 – яма, 2 – каміння, 3 – печина, 4 – рів, 5 – глина, 6 – черинь, 7 – попіл. Об'єкти: Я – яма, Ж – житло, П – піч, Р – рів

Fig. 8. Zvenyhorod. External city. Eastern part. Plan of excavations in sector II. Localization of objects (fig. by O. Ratych). Conventional marks: 1 – pit, 2 – stone, 3 – remains of oven, 4 – ditch, 5 – clay, 6 – bottom of oven, 7 – ash. Objects: Я – pit, Ж – dwelling, П – oven, Р – ditch

Стовп (сектор IV Р-6 кв. 3–4, 8–9). На відстані 6,3 м на схід від центральної апсиди церкви відкрито рештки фундаменту стовпа (рис. 3; 7). Фундамент був закладений у котловані, виразні контури якого простежувались на глибині 0,80–0,90 м від сучасної поверхні. Котлован квадратної форми, розміром 3,0×3,0 м, заглиблений у ґрунт на глибину 0,40–0,50 м від рівня виявлення. База стовпа мала прямокутну (скоріш майже квадратну) форму розміром 2,0×1,80 м, була викладена із білого каменю зі слідами обтісування, зміцненого вапняним розчином з

⁷ У межах північно-східного наріжника палацу на глибині 0,30–0,50 м виявлено артефакти, пов'язані із забудовою терену у XVII–XVIII ст.: вкриті зеленою поливою фрагменти керамічних посудин (7 од.) і візерунчастих кахель (10 од.) та кілька уламків аналогічних кахель без поливи; вироби із бронзи – посудинка (?), черпачок і частина якогось стояка. Усі предмети залягали компактно на малій площі (сектор II Р-9 кв. 1, 4, 6) серед скупчення обпаленої глини – решток повністю знищеної споруди нової доби.

домішками піску і товченої цегли (аналогічно як церква і палац). У північній стінці стовпа відзначено уламок цегли-плінфи (?) зі слабо профільованими слідами жолобків.

У заповненні котловану біля південної стінки стовпа на глибині 1,10 м виявлено уламки кружального горщика і дві брилки залізного шлаку. Під південно-західним кутом стовпа знаходилися два пошкоджені людські черепи, орієнтовані тім'ям на захід. Котлован стовпа на глибині 0,10–0,40 м від сучасної поверхні перекривав розвал дрібного каміння, під якими зафіксовано рештки житла 5, знищеного при спорудженні стовпа⁸.

Житло 3⁹ (сектор IV Р–4 кв. 21–23; сектор II Р–2 кв. 1–3) – виявлено на глибині 0,90–1,0 м; прямокутне в плані розміром 4,0×2,9 м, орієнтоване довшим боком по лінії схід-захід (рис. 3; 8; 9; 4, П–Р). Долівка вирізана у перехідному суглинку (передматеріку) на глибині 1,10 м. Стінки вертикальні збереглися на висоту 0,10–0,20 м від рівня долівки. Піч знаходилася при східній стіні і була споруджена на рівні долівки. Від неї збереглися рештки череня і смуги обпаленої глини на площі діаметром близько 0,70 м. У північно-західному куті житла, у материковому останці висотою 0,50 м над рівнем долівки, була вирізана яма, округла в плані діаметром 1,0 м і завглибшки 0,50 м.

Стіни ями, легко вигнуті, звужувались до її центру, дно злегка ввігнуте. Яма обмазана глиною на товщину 0,05 м і обпалена на коричнево-цегляний колір. На глибині 0,20–0,60 м житло перекривав розвал каміння, який походив від церкви, що знаходилася на відстані 4 м на південь.

Біля печі із південної сторони залягали два тиглики і три брилки залізних шлаків загальною вагою біля 1 кг, а також дуже окислений предмет, за припущеннями О. Ратича, можливо, коса-горбуша. У заповненні житла виявлено значну кількість фрагментів кружальних горщиків XII–XIII ст., уламок миски, 6 фрагментів амфор, уламок керамічної плитки, вкритої коричневою поливою, тиглик з оскленою поверхнею і рештками бронзи всередині. З інших матеріалів слід відзначити вироби із кістки (два лощила, відрізок рогу, кістяна пластина з зубцями), заліза (три цвяхи, прямокутна пряжка) та каменю (шиферне пряслице і брусок).

Житло 4 (сектор IV Р–6 кв. 16–19, 21–24). Чіткі контури будівлі зафіксовано на глибині 0,10–0,20 м, а долівка виступила на глибині 0,40 м (рис. 3; 9; 4, С–Т, У–Ф). По краях житла залягали завали глини зі стін, на підставі яких й окреслено загальні обриси споруди. Будівля мала прямокутну в плані форму розміром 4,60×2,30 м і була зорієнтована довшою стороною по лінії схід-захід. При південній стінці житла знаходилась добре збережена піч (піч № 14), споруджена на рівні долівки. У деструкції печі простежено два черені, нижній з яких був щент зруйнований і на його рештках збудовано новий черінь діаметром 0,70 м, при якому збереглися стінки висотою 0,28 м і завтовшки 0,10 м.

У насиченому жовтою глиною заповненні житла виступила значна кількість речового матеріалу: уламки кружальних горщиків, п'ять фрагментів стінок амфор, дві амфори київського типу, цвях, два фрагменти скляних перснів, а також уламок ліпного горщика ранньозалізного часу.

Житло 5 (сектор IV Р–7 кв. 23–25, Р–6 кв. 3–5) майже повністю знищене котлованом під фундамент вищезгаданого кам'яного стовпа (рис. 3; 9; 4, Х–Ц). На усю довжину відкрито лише південну стіну споруди завдовжки 4,40 м, яка виступила у перехідному суглинку на глибині 0,50 м; східну стіну простежено на довжину 2 м, а західну – 2,93 м. Південно-східний кут житла і східна стіна на глибині 0,52 м перекриті смугою спаленища завдовжки 2 м, що простягалось по лінії північний схід-південний захід, виходячи за межі споруди. Під цим шаром на рівні

⁸ У зв'язку із запланованою консервацією виявлених решток кам'яних будівель стовп не розбирали, а після завершення досліджень знову засипали землею.

⁹ Усі виявлені об'єкти на робочих кресленнях позначені як споруди, а у наукових звітах описані як житла. Оскільки автором розкопок ці матеріали не були опубліковані, аби уникнути плутанини вважаємо за доцільне зберегти усі технічні позначення, лише привівши їх у відповідність до текстового опису. З огляду на черговість виявлення об'єктів у польовій документації церква була окреслена як споруда (житло) 1, а усипальниця – як споруда (житло) 2. Ця нумерація продовжена щодо наступних об'єктів.

долівки на глибині 0,82–0,90 м знаходились рештки печі (піч № 4). Від печі зберігся дуже пошкоджений черінь, що залягав на площі 0,70×0,40 м, та перепалена глина (розкид якої був перерізаний котлованом фундаменту стовпа). У розвалі печі 4 залягало кілька уламків горщиків з валикоподібними вінцями.

До комплексу житла 5, найімовірніше, входила також яма 10, контури якої виступили у жовтому суглинку на глибині 1 м із північного боку котловану фундаменту стовпа (тобто, на місці знищеної північної стіни житла).

Житло 6¹⁰ (сектор IV, Р–6 кв. 20, 25; Р–8 кв. 16–17, 21–22). Площа об'єкту (4,20×3,50 м) визначена на підставі скупчення каміння, що походило із деструкції палацу (рис. 3; 9; 4, Ч–Ш, Ш–Ю). Контури об'єкту виявлено у перехідному суглинку на глибині 1,10–1,15 м; слабкі сліди долівки простежувались на глибині 1,20 м.

При східній стінці споруди на рівні долівки зафіксовано рештки дуже зруйнованої печі, від якої збереглися розрізнені шматки череня, дрібне каміння, скупчення печини та жовтої глини, що залягали на площі 1,60×1,0 м.

При кореляції об'єктів з'ясувалося, що північно-східний кут житла 6 був перекритий південно-західним кутом кам'яного палацу. Таким чином, рештки вищезгаданої печі опинилися в межах котловану фундаментних ровів, проте залягали на рівні його дна.

У заповненні житла виступила незначна кількість речового матеріалу – переважно фрагменти кружальних горщиків із валиковими вінцями, по уламку корчаги і стінки амфори, цвях та кістяна проколка.

Житло 7 (сектор IV Р–8 кв. 19–20, 24–25). Контури об'єкту, що спочатку у польовій документації були позначені як житло 7, виступили під завалом каменю (з деструкції палацу) на глибині 0,60–0,70 м (рис. 3; 9; 4, Я–Б). Від житла збереглась його нижня частина, вкопана у перехідний суглинок на глибину 0,20–0,30 м. Долівка фіксувалась на глибині 1,10 м у жовтому суглинку, але була дуже зрита кротоми. Довжина південної стінки виносила 3,80 м. Піч округлої форми (діаметром 1,50 м) споруджено при західній стінці. В деструкції печі простежувались два черені: нижній – на глибині 0,75 м, а верхній – на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні.

При кореляції об'єктів з'ясувалось, що контури житла 7 повністю співпадають із південною стіною палацу. Отже, зафіксована на глибині 1,10 м долівка житла в дійсності є дном фундаментного рову палацу. З огляду на це, повністю знищена долівка, найімовірніше, знаходилась на рівні залягання печі. При цьому розвал самої печі зафіксовано на рівні верхнього краю фундаменту палацу, тобто, на ужитковому рівні палацу. Отже, деструкція печі знаходилась посередині довжини південної стіни першого (західного) з трьох приміщень палацу¹¹. В цих обставинах дуже важко визначити належність печі до конкретної будівлі чи будівельного горизонту: вона в однаковій мірі могла бути пов'язана як із самим палацом, так і з житлом, яке передувало побудові палацу (що більш ймовірно).

У межах ділянки, окресленої як Ж–7, виявлено значну кількість кружальної кераміки, дев'ять фрагментів амфор (в тому числі один уламок з написом), кістяні лощило і гребінь, бронзовий бубонець, два цвяхи, залізна скоба, брусок.

¹⁰ Окремо слід обумовити обставини відкриття ряду жител, виявлених у межах вищезгаданого палацу. По-перше, ділянка в районі палацу досліджувалась впродовж кількох років невеликими за площею розкопами. По-друге, загальна стратиграфія ділянки була дуже нечіткою і розмитою. В цих обставинах контури заглиблених об'єктів, які вдалося зафіксувати задовго до відкриття загального плану фундаментних ровів палацу, і які частково залягали в межах цих фундаментів, окреслювались як споруди. Через відсутність зведеного плану усіх розкопів не було здійснено кореляцію і верифікацію об'єктів, що змусило нас вдаватися до поглибленого аналізу наявних матеріалів.

¹¹ При кореляції планів виявилось, що обриси печі нанесено частково в межах палацу, а частково у фундаментному рові. З огляду на вибирання каміння самого фундаменту і подальшого засипання ровів ґрунтом, збереження розвалу печі in situ в цих обставинах було неможливе. Очевидно, в даному випадку мала місце незначна похибка у промірах, що виникла при неодноразових прирізках розкопів і веденні досліджень з певними перервами.

Житло 8 (сектор IV Р-13 кв. 17-19, 22-24). Західна і південна стіни об'єкту повністю співпадають із фундаментним ровом південної стіни палацу. Контури житла простежено у перехідному суглинку на глибині 1,0-1,20 м, тобто, в межах заповнення рову (рис. 10; 9; 4, в'-г'). О. Ратич підкреслював факт відсутності печі, яку можна було б пов'язувати зі спорудою. Таким чином, житло 8 слід розглядати як фрагмент фундаментного рову палацу. Виходячи з цього, закономірним є скупчення каміння з деструкції палацу, яке виступило на глибині 0,45–0,70 м.

Поряд з цим у культурному шарі над так званим житлом зафіксовано рештки глиняної **печі 20** (сектор IV Р-13 кв. 22-23). Піч 20 простежено на глибині 0,27 м у вигляді частини череня, що займав поверхню 0,50×0,40 м (рис. 4, в''-г''). Навколо череня та на рівні основи печі (а отже й долівки) на глибині 0,45 м знаходилося скупчення жовтої і обпаленої глини. О. Ратич відзначав, що це, очевидно, рештки печі наземного житла, контури якого у поруйнованому верхньому шарі не вдалося встановити. Той факт, що піч перекривала розвал каменів зі стін палацу виразно вказує на час спорудження цього житла, а власне, на після монгольський період. Таке датування не викликає заперечень й з огляду на близьке сусідство даної ділянки розкопу (розкоп 13) до забудови пізньої поміщицької садиби, що підтверджується також і культурним шаром XVI–XVII ст., зафіксованим одразу на південь від житла 8. У цьому місці буде доречним ще раз згадати про рештки наземного житла з деструкцією печі, виявлені біля північно-східного наріжника палацу.

У межах ділянки, окресленої як житло 8, в заповненні на глибині 0,80–1,20 м (що відповідає рівню культурного шару перед монгольського часу) виявлено численні фрагменти кружальних горщиків, п'ять уламків мисок різних типів, фрагмент амфори київського типу, п'ять фрагментів амфор грушоподібної форми, фрагмент корчажки та півсферичної накривки. З інших речей слід відзначити фрагмент скляної намистини та стінки посудинки циліндричної форми, два кам'яні бруски, чотири брилки залізних шлаків загальною вагою біля 1,5 кг, а також п'ять цвяхів, фрагмент ножа і кілька дуже окислених предметів. У значній кількості виступили кістки домашніх тварин і птиці, а також роги оленів, ікла кабанів, кістки та луска риб.

Житло 9 (сектор IV Р-13 кв. 7-9, 12-14, 17-19) – одна з найкраще збережених будівель (рис. 10; 9; 4, Є'-Ж', Д'-Е'). Контури споруди виступили на глибині 0,20–0,30 м. Житло прямокутне в плані розміром 4,20×3,40 м, заглиблене у ґрунт на 0,20–0,30 м від рівня виявлення. Долівка простежувалась погано. У житлі виявлено дві печі, що були споруджені із глини у поєднанні із дрібними каменями, і залягали на рівні долівки. Одна піч знаходилась при східній стіні, ближче до південно-східного кута. Від неї збереглися значні частини череня *in situ*, шматки обпаленої глини і скупчення попелу, що залягали на площі 1,0×0,80 м. Із заходу до печі на рівні долівки прилягала яма розміром 1,60×1,20 м і глибиною 1,20 м від рівня виявлення. Яма округла в плані, у поперечному перерізі мала лійчасту форму і легко ввігнуте дно. Друга піч знаходилась у північно-західному куті. Від неї також збереглися значні частини череня *in situ* і жовта глина, що залягали на площі 1,30×0,60 м.

У межах житла відзначено дуже різномірний речовий матеріал. Так, у верхніх прошарках заповнення виступили уламки керамічних посудин XVI–XVII ст. (які слід пов'язувати із пізньосередньовічним культурним шаром, що загалом перекривав усю ранньосередньовічну забудову). У нижніх придонних шарах зафіксовано численні уламки кружальних горщиків, 24 фрагменти амфор, кістки домашніх тварин і птиці, роги оленів, ікла кабанів. Серед інших артефактів варто відзначити вироби із кістки (два гребені, вухочистка), скла (намистинка зеленого кольору), каменю (шиферне пряслице, сім брусків), заліза (кілька кусків шлаків, шість цвяхів, шість фрагментів ножів, наконечник стріли, вудило, окуття відра, фрагмент калачеподібного кресала і, можливо, псалії).

Житло 10 (сектор IV Р-13 кв. 15, 20, 25; Р-14 кв. 16-17, 21-22). У межах вище зазначених квадратів на глибині 0,20–0,60 м залягав майже суцільний завал (на площі 6×5 м) дрібного каміння із деструкції палацу (рис. 10; 9), на підставі якого було умовно окреслено площу споруди. Навколо цього завалу слабо простежувались контури чорно-бурої плями, які нібито співпадали в деяких місцях з контурами залягання каменю. Проте заповнення плями за

кольором, складом і якістю ґрунту дуже мало відрізнялося від оточення. Під завалом каміння знаходився шар ґрунту, насичений артефактами, що залягав до глибини 1,30 м. При вибиранні ґрунту в межах окресленої ділянки на глибині 0,80–1,10 м зафіксовано два великі камені і скупчення дрібного каміння, які входили у ґрунт приблизно на 0,50 м глибше від рівня залягання суцільного завалу каміння. На дні ями (глибина 1,30 м) виявлено прошарки обпаленої глини і скупчення попелу, що займали площу 1,0×0,60 м і були інтерпретовані О. Ратичем як розвал печі № 2. При кореляції планів з'ясовано, що піч 2 залягала під фундаментним ровом південної стіни крайнього східного приміщення палацу. На відстані 1,36 м на південний захід від печі 2, але вище на 0,50 м від її рівня, знаходилися аналогічні рештки глини і попелу, окреслені як піч № 1. Рештки печі 1 залягали впритул ззовні до південної стіни палацу. Таким чином, в межах розглянутої ділянки південної стіни східного приміщення палацу знаходилися дві печі зі зруйнованих більш давніх споруд. Однак близьке розташування печей одна до одної, можливо, свідчить про їх належність до однієї будівлі, перебудованої із напівземлянки у наземне житло, а згодом знищене при спорудженні палацу.

В межах ділянки, окресленої як житло 10, під завалом каміння на глибині 0,60–1,0 м (що відповідає ужитковому рівню палацу) виявлено значну кількість речового матеріалу. Масово представлені керамічні вироби (фрагменти кружальних горщиків, 11 уламків амфор, фрагмент вінець мископодібної вази, уламок півсферичної накривки, три фрагменти керамічних плиток), а також кістки домашніх тварин, в тому числі ріг зі слідами зрізування ножом. До менш чисельних предметів належать вироби з кістки (трискладовий гребінь і проколка), бронзи (хрестик), скла (28 уламків браслетів, три намистинки), каменю (вісім брусків) та заліза (12 цвяхів, чотири фрагменти скоб, чотири фрагменти обручів, наконечник стріли, два фрагменти острог, два ключі, два куски шлаку вагою 1 кг).

На глибині 1,0–1,30 м (що відповідає заповненню знищеного житла) зафіксовано вироби: із кераміки (фрагменти кружальних горщиків, корчаги з вертикальними вінцями, уламки двох мисок, двох накривок, керамічний кружечок, фрагменти писанки та чотирьох амфор), кістки (два гребені, трубочка з отворами, дві проколки), заліза (два ключі від висячих замків, фрагмент вудила, скоба, гак, чотири цвяхи), каменю (п'ять шиферних пряслиць, уламок бруска), скла (бочкоподібна намистина, оздоблена на темному фоні зигзагоподібними лініями з білої емалі). Крім цього відзначено багато кісток домашніх тварин, в тому числі ріг оленя зі слідами рубання.

До вищесказаного слід додати, що до стратиграфічної ситуації в районі жител 6, 7, 8, 10 О. Ратич знову повертається, коли стало можливим значно розширити розкоп і дослідити характер забудови цієї ділянки більшою площею. В результаті ретельних і багаторазових розчинок ґрунту, проведених на різних глибинах у квадратах, розташованих по лінії схід-захід (Р–8 кв. 21–25, Р–13 кв. 21–23, Р–14 кв. 21–23), в тому числі і в межах вище зазначених жител, вдалося зафіксувати слабкі контури рову шириною 2 м. У такий спосіб було відкрито фундаментний рів південної стіни палацу.

Житло 11 (сектор IV Р–13 кв. 11–12, 16–17). Контури об'єкту (який умовно окреслено як житло) зафіксовано у перехідному суглинку на глибині 1,0 м (рис. 10; 9; 4, X–X', XI–XI'). Споруда заглиблена у ґрунт на 0,90 м від рівня виявлення. Вона мала прямокутну у плані форму (розміром 3,80×1,20 м) з заокругленими кутами, видовжену по лінії північ-південь. Стінки котловану вертикальні, дно злегка ввігнуте. У південній частині котловану, на рівні дна залягали прошарки жовтої і обпаленої глини, скупчення попелу, а під ними – дрібні вуглики. Ці рештки, ймовірно, слід розглядати як сліди знищеної печі. Стінки котловану в районі печі були обпалені на висоту 0,70–0,80 м від рівня дна. В межах деструкції печі виявлено чотири куски залізних шлаків вагою 1 кг. Останнє дало підставу О. Ратичу припускати, що піч, можливо, була рештками сиродутного горна [Ратич, 1968, с. 19].

У заповненні об'єкту виявлено предмети, що потрапили сюди вже після руйнування споруди: 7 фрагментів амфор, уламок миски-накривки, кістяна проколка, шиферне пряслице, скляна і пастова намистинки, фрагмент цвяха.

Печі (рис. 3; 9). У межах дослідженої ділянки виявлено окремі скупчення шматків глини, в тому числі перепалених, серед яких часто залягали більші чи менші фрагменти черенів. Ці рештки, безперечно, походили від знищених печей, збудованих (з огляду на відсутність слідів котлованів споруд) у житлах наземної конструкції. В окремих випадках відзначено печі, споруджені на рівні материка і пов'язані з будівлями напівземлянкового типу.

Піч 1 (сектор IV Р-6 кв. 1-2) – зафіксовано на глибині 0,40 м у вигляді дрібних грудок обпаленої глини, які залягали на площі діаметром приблизно 1,30 м.

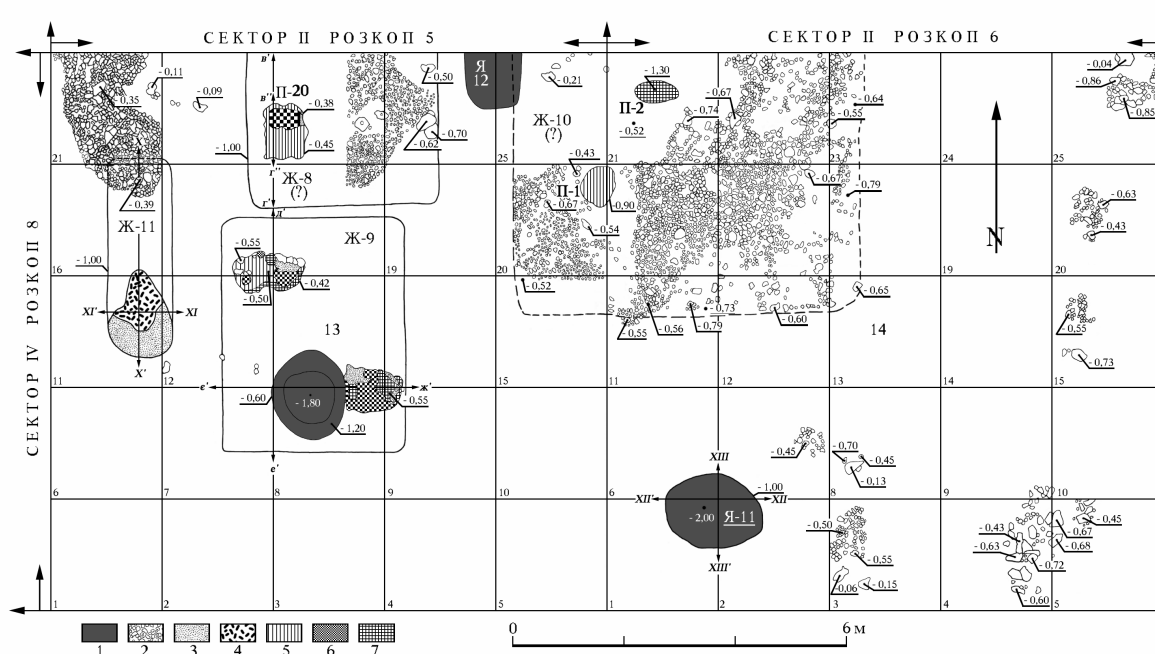

Рис. 9. Звенигород. Окольний город. Східна частина. План розкопів 13–14 у секторі IV. Локалізація об'єктів (рис. за О. Ратичом). Умовні позначення: 1 – яма, 2 – каміння, 3 – печина, 4 – деревне вугілля, 5 – глина, 6 – черинь, 7 – попіл. Об'єкти: Ж – житло, П – піч, Я – яма

Fig. 9. Zvenyhorod. External city. Eastern part. Plan of excavations 13–14 in sector IV. Localization of objects (fig. by O. Ratych). Conventional marks: 1 – pit, 2 – stones, 3 – fragments of oven, 4 – charcoal, 5 – clay, 6 – bottom of oven, 7 – ash. Objects: Ж – dwelling, П – oven, Я – pit

Піч 2 (сектор IV Р-7 кв. 23). Розвал печі виявлено на глибині 0,42 м. Збереглися дрібні кусочки глини і шматки деревного вугілля на площі діаметром приблизно 1 м.

Піч 3 (сектор IV Р-6 кв. 10) відкрито на глибині 0,40 м. Збереглися три уламки товстостінного блюда, “яке судячи по його переламах, було постійно прикріплене” до печі, та скупчення дрібних шматків жовтої, в тому числі перепаленої, глини і попелу, що залягали на площі діаметром 0,80 м. На нульовій відмітці глибини піч перекривав розвал каміння, найімовірніше, із деструкції вищезгаданого кам'яного стовпа.

Піч 5 (сектор IV Р-8 кв. 1) – зафіксовано на глибині 0,87 м. Збереглися скупчення дрібних грудок печини та три фрагменти товстостінного великого блюда, які залягали на площі 1,0×0,60 м. У розвалі печі серед уламків кружальної кераміки виявлено фрагмент залізної скоби і відрізок трубчастій кістки з діркою збоку.

Піч 6 (сектор IV Р-9 кв. 21) – виявлено на глибині 0,53 м. Збереглися дрібні кусочки печини на площі діаметром 0,20 м. У завалі знаходилися фрагменти кружальних горщиків.

Піч 7 (сектор IV Р-9 кв. 12) – простежено на глибині 0,52 м у перехідному ґрунті. Округла в плані діаметром 1 м з устям із заходу. Зберігся черинь і рештки основи стін по краях. У розвалі печі відзначено фрагменти кружальної кераміки і уламок стінки амфори.

Піч 8 (сектор IV Р-8 кв. 2-3, Р-9 кв. 22-23) – виявлено на глибині 0,55 м. Збереглися скупчення кусочків перепаленої глини і два більші фрагменти великого глиняного блюда, які залягали на площі діаметром 0,70 м. У розвалі печі знайдено уламки кружальних горщиків та два фрагменти стінок амфор.

Піч 9 (сектор IV Р-9 кв. 22-23) – зафіксовано на глибині 0,58 м. Збереглися скупчення кусочків глини на площі діаметром 0,70 м.

Піч 10 (сектор IV Р-8 3-4, Р-9 кв. 23-24) – залягала на глибині 0,55 м у перехідному ґрунті. Зберігся черинь на площі діаметром 0,50 м. Серед уламків кружальної кераміки відзначено п'ять фрагментів стінок амфор, залізний ніж, багато кісток свійських тварин і ріг оленя.

Піч 11 (сектор IV Р-8 кв. 4) – виявлено на глибині 0,60 м. Збереглося скупчення печини на площі діаметром 0,60 м. У розвалі знайдено фрагменти кружальних горщиків.

Піч 12 (сектор IV Р-8 кв. 14-15, 20) – знаходилась на глибині 0,20-0,45 м. Зберігся прошарок печини товщиною до 0,20 м на площі 1,0×0,90 м. В розвалі печі, у культурному шарі над і під нею, залягав численний речовий матеріал. Під піччю виявлено два уламки кружальних горщиків; біля печі знаходилось багато кісток свійських тварин, бронзове кільце і фрагмент рамки від пряжки.

З огляду на те, що піч залягала на рівні розвалу каміння з палацу, споруду, до якої вона належала, з більшою ймовірністю є підстави відносити до пізньосередньовічного часу.

Піч 13 (сектор IV Р-12 кв. 25) – простежено на глибині 0,30 м у перехідному ґрунті. Зберігся черинь на площі діаметром 0,80 м. У культурному шарі біля печі залягали фрагменти кружального посуду і кісток тварин.

Піч 14 – розглянуто вище при характеристиці житла 4.

Піч 15 (сектор IV Р-6 кв. 22-23, сектор II Р-3 кв. 2-3) – виявлено на глибині 0,30-0,55 м. Збереглися фрагменти череня, скупчення жовтої і обпаленої глини зі стін, куски каменів, що займали площу діаметром 0,80 м¹². Споруджено у культурному шарі. Піч залягала на 0,10-0,15 м нижче рівня долівки житла 4, яким була частково перекрита.

Піч 16 (сектор IV Р-6 кв. 23-24) – виявлено на віддалі 1 м від печі 15, але значно глибше – на глибині 1,60-1,80 м. Споруджено на рівні давньої поверхні у перехідному суглинку, в якому відсутні артефакти. Від печі збереглися фрагменти зруйнованого череня і скупчення обпаленої глини на площі 1,0×1,40 м. О. Ратич зазначав, що характер залягання деструкції виразно вказував на факт руйнування печі, можливо, навмисне, що було пов'язане із перебудовою споруди, контури якої не збереглися. Піч знаходилась на 1,40 м нижче рівня долівки житла 4, яким частково перекривалась.

Піч 17 (сектор IV Р-6 кв. 20) – зафіксовано на глибині 1,0 м. Збереглась у вигляді скупчення обпаленої глини, попелу і дрібних вугликів, що залягали на площі 0,90×0,60 м на рівні давньої поверхні, яка 0,10-0,15 м глибше переходила у материковий суглинок.

Піч 18 (сектор IV Р-6 кв. 25) – відкрито на глибині 1,10 м на рівні давнього горизонту. Збереглась у вигляді скупчення попелу і обпаленої глини, які залягали на площі 0,80×0,20 м.

Піч 19 (сектор IV Р-8 кв. 23) – простежено на глибині 0,55 м в межах заповнення фундаментного рову палацу. Збереглась у вигляді скупчення обпаленої глини на площі 0,50 м і є перевідкладенням у фундаментному рові палацу.

Піч 21 (сектор IV Р-6 кв. 24-25) – виявлено у перехідному суглинку на глибині 1,60-1,85 м. Зберігся черинь на площі 0,80×0,60 м і глиняні стінки товщиною 0,20 м на висоту 0,25 м. З заходу і сходу на краях череня залягали два камені – очевидно, з устя печі. Піч овальна в плані розміром 1,20×1,0 м, орієнтована довшим боком по лінії північ-південь.

Піч 22 (сектор IV Р-8 кв. 20, Р-13 кв. 16). Рештки об'єкту виявлено у перехідному суглинку на глибині 1,35 м. Збереглися лише сліди обпаленої глини у вигляді кола діаметром

¹² У зв'язку з тим, що південна і північна частини печі досліджувалися у різні роки і в межах розкопів у різних секторах, зафіксованим фрагментам було надано різну нумерацію – піч 15 (сектор IV) і піч 3 (сектор II).

І м з заповненням чорно-бурого суглинку всередині. Після вибирання заповнення з'ясувалось, що це була яма, заглиблена у ґрунт на 0,30 м від рівня її виявлення. Стіни ями понижувались до її центру і були обпалені. На ввігнутому дні ями залягав прошарок попелу і деревного вугілля товщиною 5 см. Згодом, аналізуючи ці рештки, О. Ратич інтерпретував об'єкт як деструкцію печі, яку позначив на плані № 22. Побудова печі, що частково залягала під фундаментом південної стіни палацу, безперечно передувала появі останнього. Поряд з цим слід зазначити, що піч 22 знаходилась частково і в межах південно-східного кута житла 7, до якого, найімовірніше, і належала.

На глибині 1,20–1,40 м серед значної кількості уламків кружальних горщиків виявлено бубонець, пастову намистинку та фрагмент скляного персня.

Ями (рис. 3; 9–10). **Яма 1** (сектор IV Р–3 кв. 23) – зафіксована на захід від церкви на глибині 0,40 м. Округла в плані діаметром 1,50 м і завглибшки 1,20 м. Стінки ями вертикальні, дно ввігнуте (рис. 4, а-б). На дні ями залягало кілька каменів і уламків кружальних горщиків з валикоподібним краєм вінець. О. Ратич вважав, що об'єкт, найімовірніше, пізнішого походження (XVII–XVIII ст.).

Яма 2 (сектор IV Р–10 кв. 16) – виявлена на глибині 0,53–0,40 м південніше хрестильні. Прямокутна в плані розміром 1,30×0,70 м і глибиною 1 м. Стінки рівні вертикальні, дно рівне (рис. 4, в-г). У заповненні знаходилась жовта глина, перемішана із чорноземом. За припущеннями О. Ратича, об'єкт, найімовірніше, пізнішого походження (XVII–XVIII ст.).

Яма 3 (сектор IV Р–11 кв. 20). Контури ями виступили на глибині 0,25–0,35 м. Вона округла в плані діаметром 2,0×1,80 м глибиною 1 м. Стінки звужувались у напрямі до ввігнутого дна. У стінці східної частини ями на глибині 0,60 м знаходився виступець 0,20 м завширшки, який, очевидно, слугував сходиною (рис. 4, д-е).

Яма 4 (сектор IV Р–7 кв. 5, Р–12 кв. 25) – простежена на глибині 0,30 м (рис. 4, є-жс). Яма округла в плані діаметром 1,60 м входила у ґрунт на глибину 2,40 м. Стінки незначно звужувались до дна, яке майже плоске. Заповнена темним ґрунтом, у якому виступили численні артефакти: фрагменти кружальних горщиків, два уламки корчаг з вертикальними вінцями, лощило, кістки тварин. Яма знаходилась на відстані 0,55 м на північ від печі 13, разом із якою, за припущеннями О. Ратича, найімовірніше, належала до одного житла, контури якого не збереглися.

Яма 5 (сектор IV Р–7 кв. 12) – виявлена на глибині 0,40 м. Овальної в плані форми розміром 1,50×1,0 м і завглибшки 0,20 м. Стінки лагідно понижувались до її середини (рис. 4, з-и). Заповнення ями становив чорнозем, у верхніх нашаруваннях (глибина 0,19 м) якого залягав камінь розміром 0,48×0,20 м. Крім незначної кількості кружальної кераміки, зафіксовано численні уламки кісток і рогів тварин. Osteологічний матеріал, за винятком двох іклів, належав великій рогатій худобі.

Яма 6 (сектор IV Р–7 кв. 16–17) – зафіксована на глибині 0,50 м у материковій глині. Овальної в плані форми розміром 2,0×1,20 м, глибиною 0,25 м від рівня виявлення. Стінки пологі, лагідно понижувались до середини (рис. 4, i-i'). Заповнена чорноземом, у якому над північною стінкою залягали два камені, що перекривали контури ями. У заповненні відзначено кілька уламків кружальної кераміки.

Яма 7 (сектор IV Р–7 кв. 15, Р–9 кв. 11) – виявлена у сірому перехідному суглинку на глибині 0,50–0,63 м. Заглиблена у ґрунт на 0,55 м. Округла в плані діаметром 1,20 м. Стінки вертикальні, дно плоске (рис. 4, й-к). Заповнена масним чорноземом, у якому виступили поодинокі уламки кружальної кераміки і кісток тварин.

Яма 8 (сектор IV Р–9 кв. 6–7, 11–12) – виявлена у сірому перехідному суглинку на глибині 0,50–0,63 м. Заглиблена у ґрунт на 0,55 м. Округла в плані діаметром 1,50 м. Стінки вертикальні, дно плоске (рис. 4, л-м). Заповнена масним чорноземом, у якому виступили поодинокі уламки кружальної кераміки, два фрагменти стінок амфор, кістки домашніх тварин, в тому числі й птиці. Знайдено двосторонній кістяний гребінець. Близькість розташування ям 7–8 і печі 7 дає підставу припускати, що об'єкти, можливо, належали до одного комплексу.

Яма 9 (сектор IV Р-9 кв. 4, 9-10) – виявлена на глибині 1,30 м у перехідному суглинку. Округлої в плані форми діаметром 2,0 м. Стінки вертикальні. Заглиблена у материковий ґрунт на 0,30 м (рис. 4, *h-o*). Заповнена жовтим суглинком з незначними прошарками супіску і чорнозему. На рівному плоскому дні ями простежувались залишки від шести згорілих стовпів з обпаленою навколо них глиною. Стовпи були округлі та гранчасті, незначних розмірів, діаметром до 0,10 м і входили в ґрунт на глибину 0,20 м від дна ями. Чотири стовпи, розташовані у північній частині ями, утворювали в плані квадрат зі сторонами 0,50×0,50 м. Два дальші стовпи, розташовані у південній частині ями, були віддалені кожен від двох найближчих північних стовпів приблизно на 0,80 м, а між собою на 1 м. Стовпи підтримували, очевидно, якесь перекриття ями, можливо дах, проте його рештки не збереглися. У заповненні ями на глибині 0,05–0,10 м від рівня її виявлення знайдено уламки товстостінного горщика липицької культури. О. Ратич припускав, що яма могла належати до об'єктів липицької культури (що не обов'язково).

Яма 10 (сектор IV Р-6 кв. 8-9, 13-14) – виявлена на глибині 1 м; знаходилась на відстані 0,40 м від кам'яного стовпа. Вона мала овальну форму розмірами 2,80×2,10 м і була заглиблена у ґрунт на 0,65 м від рівня виявлення (рис. 4, *VIII-VIII'*, *IX-IX'*). Стінки ями вертикальні, дно злегка ввігнуте. У чорно-бурому заповненні зафіксовано значну кількість артефактів, серед яких домінували фрагменти кружальних горщиків та кістки домашніх тварин. Крім цього відзначено ріг зі слідами зрізування пилкою, кістяне лощило, фрагмент кам'яного бруска, скляна намистинка та бронзове скроневе кільце. Найімовірніше, входила до комплексу житла 5.

Яма 11 (сектор IV Р-14 кв. 1-2, 6-7) – зафіксована на глибині 1,0 м. Округла в плані розміром 1,80×1,30 м. Заглиблена у ґрунт на 1,20 м від рівня виявлення. Стінки ями вертикальні, дно злегка ввігнуте (рис. 4, *XII-XII'*, *XIII-XIII'*). Заповнення становила суміш чорнозему, піску, намулу і жовтої глини. У заповненні ями виявлено значну кількість фрагментів кружальних горщиків, кістки тварин, відрізок трубчастої кістки з боковими отворами, грудку керамічного шлаку, два шматки дуже окислених виробів із бронзи.

Рови. У межах дослідженої ділянки зафіксовано кілька відрізків ровів. З огляду на параметри і конфігурацію вони мали різне призначення.

Рів 1-2 (сектор IV Р-5 кв. 3-5, 8-10, Р-7 кв. 1-2, 6-7, Р-11 кв. 4 23, 25, Р-12 кв. 21-22) – це рови під фундамент каплиці-усипальниці (про них йшлося вище).

Рів 2а (сектор IV Р-11 кв. 17-18, 22-23) – простежено на продовженні по прямій лінії південного фундаменту каплиці-усипальниці (рову 2). Ширина рову 2а була вужча від рову 2 на 0,10 м і виносила 0,85 м, а глибина менша від рову 2 на 0,05–0,07 м. Він простежений у західному напрямку на довжину 2,50 м, де його ширина виносила вже 0,50 м, а глибина сягала лише 0,50 м (рис. 3; 4, *V-V'*; 9). На відміну від фундаменту каплиці-усипальниці, рів 2а був заповнений зверху світло-жовтим, а знизу темно-жовтим суглинком.

Рів 2б (сектор IV Р-1 кв. 8-10, Р-4 кв. 1, Р-5 кв. 4, 8-9, 13, 17-18, 21-22, Р-11 кв. 17-18, 22-24) – це вузький (шириною 0,50 м) і неглибокий (0,30 м) рівчак, який пролягав під фундаментом церкви і каплиці-усипальниці по лінії північний-захід – південний схід, а також був вкопаний у вищезгаданий рів 2а (рис. 3; 4, *V'-V''*; 9).

Рів 3 (сектор IV Р-12 кв. 13, 17-18, 22-23) – виявлено на глибині 0,60 м у жовтавому перехідному суглинку по лінії північ-південь. Ширина рову 1,20 м, довжина 5 м і глибина від рівня виявлення 0,20–0,25 м (рис. 3; 4, *VI-VI'*; 9). Дно рову ввігнуте; заповнення становив жовтавий суглинок, перемішаний із сірим супіском, який за кольором відрізнявся від оточення. У заповненні рову виступив нечисленний речовий матеріал: уламки рясно оздоблених (мотивом хвилястих ліній і поєднання хвилястих та прямих борозен) кружальних горщиків, фрагменти амфор, залізний гачок.

Рів 4 (сектор II Р-2 кв. 4-5, 8-9, 12-13, 17-18; сектор IV Р-4 кв. 14-15, 19-20, 24-25, Р-6 кв. 11, 16, 21). Досліджувався впродовж 1968–1969 років (рис. 3; 8; 4, *VII-VII'*). Східніше церкви на глибині 0,20–0,30 м від сучасної поверхні відкрито сліди валу, а на глибині 0,40–0,60 м виступили контури засипаного рову. Ширина рову на рівні його виявлення виносила 2,50–2,60 м і звужувалась до дна, яке знаходилося на глибині 1,30–1,40 м від сучасної поверхні.

Заповнення рову становив чорнозем, перемішаний з намулом, супіском і суглинком. На загальний рів був простежений на довжину 15 м. Він простягався із південного сходу на північний захід, де його контури зникали (О. Ратич припускав, що, мабуть, внаслідок вибирання ґрунту у XVIII ст.). Заповнений перемішаним ґрунтом котлован рову на глибині 0,40–0,60 м був перекритий шаром дрібних каменів, які не зафіксовані у самому заповненні. Значне скупчення каміння (глибина 0,14–0,35 м) відзначено на ділянці рову поблизу церкви, із деструкції якої, очевидно, воно й походило. Рів 4 пересікав Ж–5 (за визначенням О. Ратича).

У заповненні рову виявлено численні фрагменти кружальних горщиків, уламки амфор, кістки домашніх тварин, птиці і риби, а також 2 кістяні проколки, фрагмент скляного браслета зеленого кольору і скляної посудинки фіолетового кольору, кам'яний брусок, 5 цвяхів, писанку.

Сектор II, Розкоп 1. Стратиграфія. На цій ділянці до глибини 1,0–1,20 м залягав шар чорнозему, у якому на глибині 0,70–1,0 м простежено суцільний прошарок будівельного сміття (деструкція палацу), а нижче залягав чорно-бурий ґрунт, який на глибині 1,80–2,0 м переходив у материкову глину. Рештки археологічних об'єктів відзначено у чорноземі і чорно-бурому ґрунті. В межах розкопу на глибині 0,60 м залягало п'ять скупчень каменів, що походили від розвалу палацу.

Житло 1–3 (сектор II Р–1 кв. 12–14, 17–19). У центрі розкопу під скупченням каміння на глибині 0,65–1,0 м залягав прошарок будівельного сміття товщиною 0,20 м, простежений на площі у вигляді прямокутника 4,0×3,80 м з дуже невиразними контурами, які подекуди зовсім губилися. По краях цього скупчення виявлено прошарки жовтої глини, яка у північній частині виступила у вигляді пасма 2,70×0,70 м, а у південній частині мала форму овалу діаметром 0,70 м. В межах зазначеної ділянки під шаром будівельного сміття знаходилися розвали трьох печей (рис. 9).

Піч 1 (сектор II Р–1 кв. 13, 18) – виявлено на глибині 0,70 м у південній частині площі споруди. Зберігся лише черинь розміром 1,20×0,70 м. Піч збудовано на шарі чорнозему. У розвалі печі крім фрагментів кружальних горщиків знаходилися уламки кількох мисок та однієї корчаги.

Піч 2 (сектор II Р–1 кв. 17) – виявлено на глибині 0,70–0,80 м. Знаходилася на відстані 1,50 м на північний захід від печі 1 і займала північно-західний кут споруди. Зберігся черинь розміром 1,20×0,70 м. У завалі печі крім фрагментів кружальних горщиків відзначено уламки миски, накривки і ручки амфори.

Піч 3 (сектор II Р–1 кв. 18) – виявлено на глибині 1,0 м на відстані 0,50 м на північ від печі 1 і 1,80 м на схід від печі 2; знаходилася майже посередині довжини північної стіни споруди. Зберігся черинь діаметром біля 1,0 м. Піч збудовано на рівні давньої поверхні. У завалі на глибині 0,80–1,10 м, тобто нижче рівня печей 1–2, виявлено фрагменти кружальних горщиків, а також уламки двох трикутних керамічних плиток, вкритих зеленою і коричневою поливою.

О. Ратич припускав, що у межах будівельного сміття знаходилися залишки двох, а можливо, і трьох різночасових жител. Однак, розташування печей в межах однієї споруди, скоріш свідчить про фази перебудови одного будинку. Спочатку було споруджене напівземлянкове житло з піччю 3, долівка якого сягала материка (житло 3); згодом споруду перебудовують у наземне житло, долівку вирівнюють, а піч 2 розміщують при тій же північній стіні, але у куті (житло 2). Цікавою при цьому є майже однакова глибина залягання печі 2 і печі 1, що, ймовірно, вказує на двоповерхову конструкцію будинку. Це тим більш ймовірно з огляду на уламки двох керамічних плиток, що виступили на рівні долівки наземного житла (Ж–2) і походили зі знищеного палацу.

Яма 1 (сектор II Р–1 кв. 1–2, 6–7) – виявлена на глибині 0,20–0,30 м. Заглиблена у ґрунт на 1,0 м. Округла в плані діаметром 2,50–2,80 м. Стінки звужувались до ввігнутого дна. У заповненні виступила незначна кількість фрагментів кружальних горщиків.

Яма 2 (сектор II Р–1 кв. 6–7, 11–12) – виявлена на глибині 0,20–0,30 м. Трикутна в плані розміром 2,10–2,20 м і 1,70 м. У заповненні виступила незначна кількість фрагментів кружальних горщиків.

За припущеннями О. Ратича, ями 1–2 мали смітниковий характер. До цього слід додати, що ями 1–2 знаходилися поблизу вищезгаданого житла 1–3, однак залягали значно вище – на рівні розвалу каменів з палацу. Останнє дозволяє обидва об'єкти попередньо віднести до пізньосередньовічного часу.

Розкоп – 2–3. Глибина розкопу доходила в середньому до 1,50 м, а в окремих випадках до 2,50 м. Досліджувана площа не рівна і понижувалась з півдня на північ; різниця у рівнях крайніх пунктів доходила до 1,0 – 1,20 м (рис. 8–9).

Житло 4 (сектор II Р–2 кв. 6, 11, 16) – досліджено фрагментарно. Зверху над спорудою на глибину до 0,20 м залягав суцільний завал дрібного каміння, що походило із деструкції церкви. Під камінням, у шарі чорнозему, перемішаного із сірим супіском, зафіксовано контури житла, що виступили на глибині 0,40–0,50 м. Житло прямокутне у плані; розміри дослідженої частини виносили 2,20×0,60 м. Долівку простежено на глибині 0,60–0,70 м. Стіни збереглися на окремих ділянках на висоту 0,15–0,20 м. У північно-східному куті житла на рівні долівки знаходилася піч. Від неї залишилися скупчення обпаленої глини і окремі куски зруйнованого череня на площі 0,60×0,30 м.

Над південно-східним кутом житла на глибині 0,14–0,36 м залягав великий камінь розміром 0,40×0,60×0,20 м, який виходив частково за межі об'єкту і був пов'язаний із деструкцією церкви. У заповненні житла виявлено фрагменти кружального посуду, в тому числі двох мисок і корчаги.

Житло 5 (сектор II Р–2 кв. 7–8, 12–13). У культурному шарі над південною частиною житла, а частково і в його верхньому заповненні, на глибині 0,30 м залягали рештки двох зруйнованих поховань. Контури житла зафіксовано у перехідному суглинку: південна частина на глибині 0,70 м, північна – на глибині 0,55 м. За визначенням О. Ратича, північно-східна частина об'єкту зруйнована ровом 4. План і форма цієї частини житла визначені на підставі продовження ліній збережених стін. Житло прямокутне в плані розміром 4,20×2,80 м, орієнтоване довшим боком по осі схід-захід. Долівка простежувалась лише по краях коло стін приблизно на глибині 0,75–0,90 м (з уваги на схил). Стіни збереглися у південній частині на висоту до 0,20 м, а в північній – до 0,05 м. У південно-східному куті знаходилась піч. Від неї залишилося скупчення жовтої і перепаленої глини, а також шматки з великого глиняного блюда, які залягали на площі 0,50×0,40 м. У центрі житла була яма, овальна в плані розміром 3,35×2,10 м і глибиною 2,50 м від денної поверхні. Стіни ями до глибини 2,0 м – вертикальні, а нижче – звужувались до її центру. Заповнення житла становив сірий супісок і чорнозем, а ями – чорнозем з прошарками супіску та скупченнями жовтої і перепаленої глини. У південно-східній частині заповнення ями на різній глибині залягали шматки великого глиняного блюда, які, очевидно, походили з деструкції печі. У стратиграфії ями відзначено прошарки зотлілого і згорілого дерева. У заповненні житла і ями знаходилась велика кількість фрагментів кружального начиння та кісток домашніх тварин. У заповненні верхньої частини ями на глибині 0,90–1,70 м виявлено 16 уламків кружальних посудин (в тому числі корчага і ручка амфори), кістки тварин, кусок залізної криці вагою 1,2 кг, фрагменти пряжки і бруска. У нижній частині ями (глибина 1,70–2,50 м) знаходились уламки кружальних горщиків і двох мисок, а на самому дні – фрагменти двох амфор, ключ від висячого замка, цвях та дуже подрібнені кістки тварин.

Житло 6 (сектор II Р–2 кв. 19–20, 14–15) – виявлено у нижніх нашаруваннях чорнозему і в перехідному суглинку. Аналогічно, як і в житлі 5, поверхня ґрунту тут також понижувалась з півдня на північ і з південного заходу на північний схід, у зв'язку з чим контури об'єкту зафіксовано на глибині 0,40–0,70 м. Належить зазначити, що обриси житла простежувались дуже слабо і визначено їх лише на підставі деякої відмінності у кольорі ґрунту, а також наявності окремих каменів на долівці житла, особливо при його північній стіні¹³. Житло

¹³ У наукових звітах О. Ратич неодноразово зазначав складну стратиграфічну ситуацію при окресленні контурів окремих жител. З метою пошуку дійсних меж об'єктів, дослідник ретельно здійснював численні верифікаційні зачистки поверхні розкопів на різних глибинах. Однак незначна відмінність культурного

прямокутне в плані розміром 4,0×3,0 м, орієнтоване довшим боком по лінії схід-захід. Долівку простежено лише біля печі на глибині 0,60–0,90 м. Стіни збереглися до висоти 0,20 м. У житлі виявлено завал двох печей. Одна з них (піч № 1) споруджена на рівні долівки при західній стінці приблизно посередині її довжини. Від неї збереглося скупчення перепаленої глини з рештками череня, що залягали на площі 1,70×1,0 м. Піч № 2 знаходилася на південь від печі № 1, у південно-західному куті на незначному підвищенні ґрунту. Вона мала два череня: нижній діаметром 1 м був збудований на 0,20 м вище долівки, верхній діаметром 0,80 м вище від нижнього на 0,05 м. Біля печей виявлено незначну кількість кружальних горщиків, уламків амфори і два пряслиця (шиферне і з мергельної глини).

Обидві печі, належні до одного житла, були розташовані поруч, майже на однаковій глибині: піч № 1 – 0,66–0,69 м, піч № 2 – 0,55–0,69 м; при цьому розвал стінок печі № 2 частково перекривав піч № 1 на площі 0,10×0,20 м. Це може свідчити про одночасність їх деструкції, характер якої, найімовірніше, пов'язаний із двоповерховою конструкцією житла.

Житло 7 (сектор II Р–2 кв. 12–11, 16–17) – зафіксовано у нижніх нашаруваннях чорнозему і супіску. На відміну від жител 5–6 поверхня ґрунту над житлом 7 була рівна. Слабі контури об'єкту відзначено на глибині 0,63–0,65 м. Долівка простежувалась на глибині 0,90 м, а стіни збереглися на висоту 0,15–0,20 м. Житло прямокутне в плані розмірами 3,80×2,90 м, орієнтоване довшим боком по лінії південь-північ. Піч округла в плані діаметром 1 м знаходилась у північно-західному куті і була споруджена із глини та каменю на рівні долівки. У північно-східному куті на долівці лежала половина круглого жорнового каменя діаметром 0,40 м. На глибині 0,10–0,20 м південно-східну частину житла перекривав розвал дрібного каміння, що походить, найімовірніше, із деструкції церкви або палацу.

У заповненні житла виявлено численні артефакти: вироби з глини (фрагменти кружальних горщиків, уламки 13 амфор, двох накривок), кістки (дві проколки, голка, дві заготовки трубчастої кістки, фрагмент лощика, два гребені), каменю (бурштиновий хрестик, вісім шиферних пряслиць, два бруски), заліза (ніж, ключ, 9 цвяхів і кільце), скла (три уламки скляних браслетів), бронзи (фрагмент петельки від персня). У масовій кількості відзначено кістки домашніх тварин, в тому числі птиці.

Житло 8 (сектор II Р–3 кв. 13–15, 18–20, 23–25). Поверхня ґрунту на цій ділянці понижувалась з півдня на північ та з південного заходу на північний схід і різниця в рівні крайніх пунктів терену доходила до 0,50 м. Контури об'єкту зафіксовано на глибині 0,40 м. Споруда прямокутна в плані розмірами 3,60×3,10 м, орієнтована довшим боком по лінії північ-південь. Долівка простежувалась (з причини схилу денної поверхні) на глибині 0,60–0,90 м. Стіни вертикальні, збереглися на висоту 0,15–0,20 м. У межах житла виявлено завали двох печей. Одна піч (піч № 1) знаходилася у південно-західному куті. Збереглися рештки трьох овальних черенів, розташованих один над одним. Перший із них діаметром 1,60×1,0 м знаходився 0,20 м над рівнем долівки (глибина 0,70 м); другий діаметром 0,80 м залягав на 0,20 м вище від першого, а третій діаметром 0,30 м був розташований на 0,13 м вище другого. Глина між череннями перепалена на рожево-цеглястий колір. В деяких місцях на частинах середнього череня простежувались скупчення попелу. У завалі печі № 1 і у її близькому оточенні на глибині 0,20–0,50 м залягало близько 20 каменів.

Піч № 2 знаходилася майже у центрі споруди на глибині 1,05 м. Збереглося скупчення жовтої і перепаленої глини та частково черинь на площі діаметром 1,50 м. Біля череня залягали куски згорілого дерева.

У заповненні виявлено численні артефакти: вироби із глини (фрагменти двох корчаг, миски, трьох накривок, двох фігурних плиток, як від омфалія, вкритих коричневою поливою, уламки 16 амфор), кістки (три лощика), каменю (бурштиновий хрестик, три шиферні

шару від заповнення споруд не завжди дозволяла визначити чітко форму і площу будинків, у зв'язку із чим частина контурів у деяких об'єктах була нечитабельною. Це прирікає розцінювати окреслену площу споруд як здогадку, однак з наближенням до дійсних параметрів. Не зважаючи на це, достовірність відкритих житлово-господарських споруд не викликає заперечення.

пряслиця), заліза (великий ніж, фрагменти трьох малих ножів і трьох цвяхів, уламок ручки від відра, скоба), бронзи (хрестик, кільце, фрагмент бубонця). В житлі знайдено брилку залізного шлаку вагою 1,2 кг. У масовій кількості виступили фрагменти кружальних горщиків та кістки домашніх тварин.

Стратиграфія вищеописаних печей виразно вказує на дві будівельні фази. Спочатку на рівні долівки, майже по центру житла, було споруджено велику піч № 2 (можливо, виробничого призначення); рештки спаленого дерева біля печі вказують на пожежу, яка знищила будинок. Згодом деструкцію нівелюють, піднявши рівень долівки нового житла на 20 см, де споруджують нову піч (№ 1) при південній стінці. Однак у нашаруваннях черенів, окреслених О. Ратичем як піч № 1, чітко виділяється розвал стінок і черенів двох печей. Верхня піч (позначимо її як піч № 1а) мала опалубку із каменів і частково перекривала розвал печі 1; при цьому каміння з опалубки частково розсипалося по долівці (на рівні залягання печі 1). Ці спостереження дозволяють припускати, що піч № 1а знаходилась на другому поверсі, при падінні з якого її черинь розламався на дві нерівні частини.

Житло 9 (сектор II Р-1 кв. 5, 10, Р-3 кв. 20, 25, Р-4 кв. 16, 21-22, Р-7 кв. 1-2, 6-7). Досліджувалось частинами впродовж 1965-1966, 1968-1972 років. Простежувалось у вигляді дуже розпливчастого чорноземного заповнення. Південну частину споруди на глибині 0,10-0,30 м перекривало скупчення дрібних каменів, що походили з деструкції палацу. Під завалом каменів зафіксовано контури житла, у межах якого до глибини 1 м залягало скупчення каменів. Південно-східний кут споруди був перерізаний ровом фундаменту палацу. У цій ситуації важливе значення мало відкриття меж північно-східного кута, зафіксованих під розвалом каміння з деструкції палацу. Границю східної стіни споруди надійно окреслював жорновий камінь, що залягав біля неї *in situ*.

Житло (напівземлянка) прямокутне в плані розміром 4,60×3,90 м. Долівка знаходилась на глибині 1,10 м від рівня виявлення. Стіни збереглись на висоту 0,10-0,20 м. Приблизно в центрі західної частини житла на глибині 0,80-1,10 м виявлено розвал зовсім зруйнованої печі, від якої збереглися прошарки і скупчення жовтої і перепаленої глини і кілька кусків череня, що залягали на площі 0,40×0,40×0,30 м на рівні долівки.

У заповненні споруди виявлено два уламки ліпних і 133 фрагменти кружальних (в тому числі однієї миски і накривки) посудин. З інших речей, переважно у верхніх прошарках (пов'язаних з ужитковим рівнем палацу) на глибині 0,50-1,0 м, знайдено три керамічні плитки, фрагмент корчаги, 17 уламків амфор, свинцевий кружечок з діркою а також вироби із заліза (вушко від відра, стержень, два цвяхи, лопата, фрагмент кресала), кістки (гребінь, тонкі кістки птиці зі зглаженою поверхнею, ріг оленя), скла (намистина зеленого кольору, фрагменти чотирьох різнокольорових браслетів), каменю (уламки трьох брусків, шиферне пряслице).

Житло 10 (сектор II Р-3 кв. 5, 10, Р-4 кв. 1-2, 6-7). Досліджувалось впродовж 1969-1972 років. Під розвалом каміння, яке виступило на глибині 0,30 м, у сірому ґрунті на глибині 0,50-0,55 м простежено слабкі контури північної частини житла. Довжина західної стіни збереглась на довжину 3,60 м, а протяжність північної відкрита на 1,50 м. Уся східна частина споруди знищена фундаментом палацу. Рівень долівки (0,75 м) О. Ратич визначав по глибині залягання розвалу каміння, яке, в дійсності, походило з деструкції палацу і перекривало заповнення споруди (тобто вже знищене житло). О. Ратич зазначав, що споруду умовно названо "житлом", оскільки на її площі не зафіксовано решток печі. Однак, порівнюючи плани розкопів з різних років, встановлено, що у секторі IV на межі розкопів 3-4 відкрито фрагмент печі № 18, рештки якої простежено у прирізці (1×1 м) вже у розкопі 3 сектору II. Враховуючи відсутність зведеного плану і дослідження споруди невеликими частинами, цілком ймовірно, що дані про попередньо виявлену піч випали з поля зору дослідника. Натомість, згідно збереженої документації, піч у житлі 10 знаходилась у південно-західному куті. Споруджено її на рівні долівки, глибина залягання якої відповідає дну фундаментного рову палацу. Окрім того, житло 10 було розташовано майже впритул до житла 6 (рівень долівки якого виступав також на глибині 1,10 м), з яким, найімовірніше складало єдиний комплекс.

У заповненні відкритої частини об'єкту виявлено численні артефакти: вироби із глини (фрагменти кружальних горщиків, 12 уламків амфор), заліза (фрагмент коси-горбуші, скоба, три цвяхи, ножі, пряжки, ключ до висячого замка, фрагмент шпори), каменю (три бруски, один з них для гостріння бритви, шиферне пряслице), скла (біконічна намистина, декорована білою та червоною емаллю, уламок браслету), а також кістки і роги домашніх тварин.

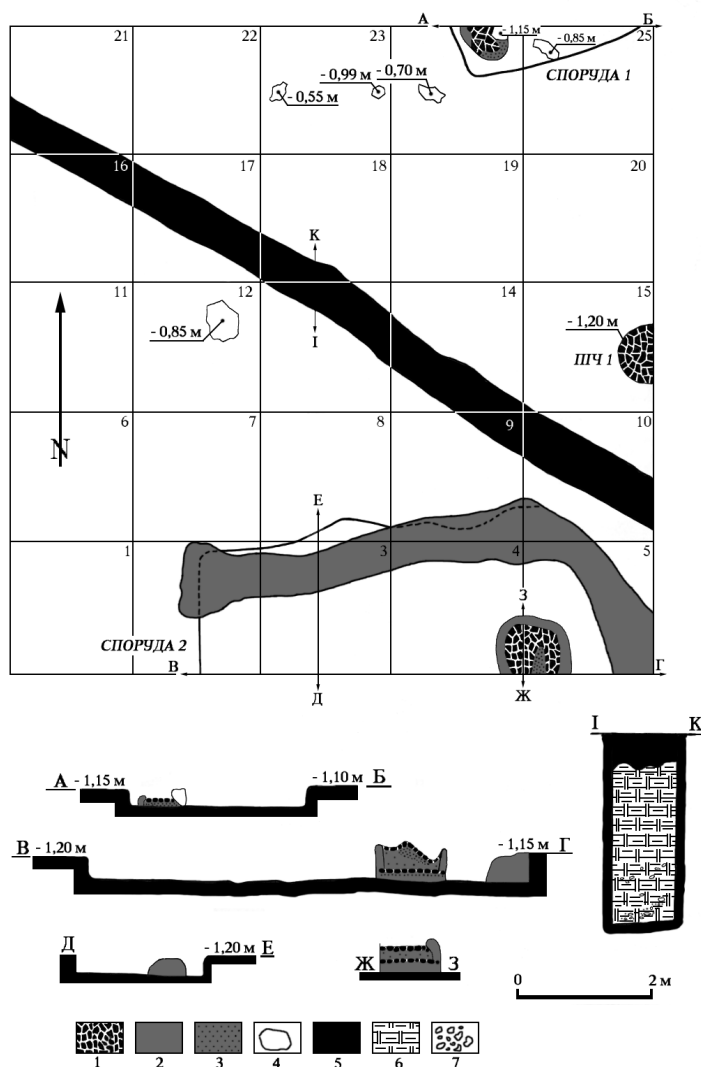

Рис. 10. Звенигород. Окольний город. Південно-східна частина. Сектор IV, розкоп 2. План і переріз об'єктів (рис. за О. Ратичом). Умовні позначення: 1 – черинь, 2 – жовта глина, 3 – печина, 4 – камінь, 5 – торф'янистий чорнозем, 6 – жовта глина, перемішана із бурим піском, 7 – подрібнений вапняк

Fig. 10. Zvenyhorod. External city. South-eastern part. Sector IV, excavated area 2. Plan and section of objects (fig. by O. Ratych). Conventional marks: 1 – bottom of oven, 2 – yellow clay, 3 – fragments of oven, 4 – stone, 5 – peat chernozem, 6 – yellow clay, mixed with brown sand, 7 – ground up limestone

Піч 1 (сектор II Р-2 кв. 15) – виявлено на глибині 1,10 м. Збереглося скупчення перепаленої глини на площі діаметром 0,40–0,45 м.

Піч 2 (сектор II Р-2 кв. 10, 15) – виявлено на глибині 1,10 м на відстані 0,5 м на схід від печі 1. Збереглося скупчення перепаленої глини, прошарок попелу і частина череня у вигляді півкола діаметром 0,5 м.

О. Ратич припускав, що печі могли належати до одного житла, але контури його не виявлено. Незначна відстань між розвалом обох печей, один рівень їх залягання, а також відсутність череня у печі 1 швидше вказує на те, що це дві частини однієї печі.

Піч 3 (сектор II Р-3 кв. 2-3) – розглядається нами як частина вищеописаної печі 15 (сектор IV Р-6 кв. 22-23).

Яма 1 (сектор II Р-3 кв. 8, 13). Контури ями простежено на глибині 0,20–0,30 м відразу під завалом дрібного каміння, що залягав між житлом 7 і житлом 8. Яма округла в плані діаметром близько 1 м викопана у жовтому перехідному суглинку. Пологі стіни звужувались до центру, злегка ввігнуте дно знаходилося на глибині 0,80 м. У заповненні ями залягали: зверху чорнозем товщиною 0,20–0,25 м, під ним шар каміння товщиною 0,10–0,15 м, нижче шар чорно-бурого ґрунту, а ще глибше, у центрі ями, простежувалась перепалена, а по боках жовта глина. У заповненні виявлено фрагменти кружальних горщиків, кілька уламків амфор та риг за слідами нарізів.

О. Ратич припускав, що яма могла мати виробниче призначення.

Сектор IV Розкоп 2. На відстані приблизно 200 м на південний схід окремою невеликою ділянкою досліджено південно-східну частину околиного города. Розкоп було розплановано на першій надзаплавній терасі р. Білки (рис. 1, 7). Для цієї території притаманна рівна поверхня з лагідним схилом у південному напрямку. *Стратиграфія* тут представлена єдиним однорідним шаром – торф'янистим чорноземом, глибина залягання якого простежена до рівня 4 м, нижче вже виступала вода. Контури споруд простежувались надзвичайно слабо. Фрагментарно досліджено дві напівземлянки, піч і рів (рис. 11).

Споруда 1 (сектор IV Р-2 кв. 24-25) – прямокутна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу. Зафіксовано на глибині 1,10–1,20 м від сучасної поверхні. Будівля заглиблена у шар торф'янистого чорнозему на 0,15–0,25 см. У дослідженому південному куті (зі сторонами довжиною 2,80×0,80 м) на рівні долівки знаходилася глинобитна піч. Довкола округлого в плані череня діаметром 0,80 м на висоту 0,10 м збереглися стінки печі товщиною 0,10–0,15 м. Споруда була перекрита культурним шаром, слабо насиченим артефактами XII–XIII ст.

Споруда 2 (сектор IV Р-2 кв. 2-5 8-10) – прямокутна в плані, орієнтована стінами за сторонами світу. Довжина відкритої повністю північної (а отже і південної стіни) виносила 5 м. Обриси зафіксовано на глибині 1,15–1,20 м від сучасної поверхні у шарі торф'янистого чорнозему, у який була заглиблена на 0,15–0,20 м. Вздовж північної і східної стіни знаходився завал з глини шириною до 1 м і товщиною 0,50 м, який, очевидно, походив із наземних стін. У північно-східному куті житла на рівні долівки споруджено глинобитну піч округлої форми діаметром 1,10 м. Стінки печі товщиною до 0,15 м збереглися на висоту 0,60 м. Простежено два рівні череня. Нижній черінь діаметром 0,90 м залягав на висоті 0,10 м над рівнем долівки. Верхній черінь діаметром 0,80 м знаходився на 0,30 м вище над першим, був споруджений на завалі жовтої глини і печини і мав поверхню з двома різкими перепадами рівнів. Навпроти печі поблизу західної стіни на рівні долівки виявлено 4 великі брилки залізного шлаку загальною вагою до 5 кг, а поруч з ними і під ними – шматки печини з відтисками дерева та фрагменти кружальної кераміки. У заповненні виявлено вироби із заліза (коромисло від ваги, скоба, фрагменти цвяхів, пряжка), кісті (фрагмент руків'я до ножа), каменю (бруски).

Піч 1 (сектор IV Р-2 кв. 15). Майже посередині відстані між спорудою 1 і спорудою 2 знаходився черінь печі, виявлений на глибині 1,20 м від сучасної поверхні. Черінь округлий в плані діаметром 0,90 м. Контурів житла не простежено.

Приблизно однаковий рівень залягання об'єктів схиляє до думки про одночасовість обох споруд і печі. З огляду на однорідність культурного шару, що перекривав будівлі і заповнення самих споруд, неможливо визначити характер останніх, а власне – це були напівземлянки чи злегка заглиблені наземні житла. Натомість, привертає увагу розташування об'єктів на низинній ділянці поблизу русла Білки, що вказувало б на виробничий характер будівель. На користь цього припущення свідчить сукупність артефактів із споруди 2, яка, найімовірніше, могла бути кузнею.

Рів (сектор IV Р-2 кв. 9-10, 13-18, 21). Поблизу споруди 2 на глибині 0,40 м зафіксовано рів, який простягався у напрямку північний-захід – південний схід. Його ширина виносила 1 м, а глибина сягала 2,40 м. Рів, що мав вертикальні стінки, був заповнений жовтавим суглинком, перемішаним із бурим піском, у якому виступали поодинокі камені вапняку. У придонній

частині рову на глибині 2,0–2,40 м виявлено кілька уламків горщиків XII–XIII ст. Заповнення котловану материковим суглинком виразно вказує на те, що рів навмисне засипали. Час функціонування і засипки рову, його призначення не можливо визначити. О. Ратич припускав, що він має пізнє походження (XVII–XVIII ст.).

Періодизація об'єктів

В умовах складної стратиграфічної ситуації на дослідженій ділянці східної частини окольного города, реперними об'єктами для встановлення періодизації виявлених споруд виступають, передусім, білокам'яні будівлі храмово-палацового ансамблю. Найбільш достовірною є верхня хронологічна межа існування церкви, каплиці-усипальниці і князівського палацу, знищення яких дослідники пов'язують із нападом монголо-татарів на Звенигород у 1241 р. Виразним доказом припинення функціонування адміністративної частини города є рештки цвинтаря, який виник на північ і схід від руїн церкви, а особливо наявність могил, що перетинають як завали каміння з церкви і палацу, так і споруди житлово-господарського призначення¹⁴.

Відкриття об'єктів, які залягають під храмово-палацовим комплексом яскраво свідчить про більш давній етап забудови терену. Так, спорудженню церкви передував рів 2а, каплиці-усипальниці – рів 2а і 2б, палацу – житла 6–7, 10–11 (у секторі IV) і житла 9–10 (у секторі II). На цій підставі виділено два будівельні горизонти: верхній і нижній. Натомість, наявність у межах нижнього будівельного горизонту об'єктів, що перекривають один одного, дозволяє говорити про дві хронологічні фази забудови терену, умовно позначені як **фаза а** (давня) і **фаза б** (пізня). Окрім цього, довкола кам'яних будівель зафіксовано низку об'єктів, що залягали на різній глибині, не перекриваючи один одного. Згідно їх стратиграфії виділяються два будівельні рівні: на глибині 0,30–0,60 м і 0,80–1,30 м. Значною перешкодою для порівняльного аналізу дійсної глибини взаємозалягання об'єктів в межах усієї дослідженої площі є нерівномірне нівелювання поверхні ґрунту, в результаті чого у деяких місцях культурний шар було майже повністю зрізано. Позаяк глибина залягання об'єктів визначалася від рівня денної поверхні, здійснити достовірну стратиграфічну кореляцію усіх об'єктів практично неможливо. Найбільш вірогідним можна вважати порівняльний аналіз тих об'єктів, які відкриті в межах невеликих ділянок, знівельованих до одного рівня.

Верхній будівельний горизонт. Насамперед привертає увагу комплекс об'єктів рів 4 і житло 5 (сектор II). Заповнені чорноземом рештки рову 4 перекриті розвалом каміння із деструкції церкви, яке відсутнє у самому заповненні. Це дозволяє верхню хронологічну границю рову 4 обмежити максимально часом, коли розпочалося спорудження храму. Натомість наявність у заповненні рову фрагменту скляного зеленого браслета і уламка скляної посудинки фіолетового кольору, які, безперечно, походили із культурного шару, вказує, що нівелювання рову могло відбутися не раніше першої чверті XII ст., коли на Русі розпочинається масове виробництво скляних браслетів [Щапова 1997, с. 89]. Звідси період функціонування рову 4 є підстави пов'язувати із нижнім будівельним горизонтом.

О. Ратич відзначав, що рів 4 перерізав більш давнє житло 5 (сектор II), яке залягало “нижче і глибше”. При цьому слід наголосити, що дно рову 4 знаходилося на глибині 1,40 м, а долівка Ж–5 на глибині 0,75–0,90 м, тобто глибше і нижче залягав рів. Але у Ж–5 під долівкою було влаштовано яму, дно якої опущене нижче рівня дна рову 4. Таким чином, аналіз глибини залягання об'єктів нічого не вирішує щодо їх періодизації. Крім цього, ґрунт заповнення у рові 4 і в Ж–5 був тотожним, через що встановити чітко черговість спорудження об'єктів практично неможливо, що зрештою неодноразово обумовлював О. Ратич по відношенню і до інших об'єктів. У цій ситуації важливою є сама конструкція житла, а власне, спорудження у

¹⁴ Побіжним підтвердженням запустіння даної ділянки є новий етап забудови терену, який згідно речових знахідок припадає на XVI–XVIII ст. У цей час споруджуються кам'яні будівлі, фундаменти яких частково перекривають деструкцію церкви і каплиці-усипальниці, а також будуються споруди підсобного господарства в межах колишнього князівського палацу.

його межах під долівкою погребу, завбільшки майже як сама споруда і глибиною 1,60 м. Не підлягає сумніву, що цю яму перекривала дерев'яна долівка, згорілі рештки якої зафіксовані у заповненні ями. Аналогічні житлові споруди були поширені впродовж XII–XIII ст. на усій території Русі. Показовим при цьому є речовий матеріал, виявлений як у самому житлі, так і в погребі. О. Ратич зазначав, що серед уламків кружальних горщиків 95 % належали зразкам із валиковими вінцями і з не орнаментованим тулубом (що притаманне для заключної фази розвитку ранньосередньовічної кружальної кераміки). На дні погребу виявлено фрагменти двох ретельно виконаних на колі мисок на кільцевому піддоні. Подібне столове начиння було поширене впродовж першої половини XII ст. (особливо у його другій чверті), у подальшому кількість їх значно зменшується, однак вони продовжували залишатись у вжитку до 1241 р. включно [Гупало, 2006, с. 373–389]. Таким чином, вище сказане дозволяє віднести час спорудження Ж–5 найраніше до першої половини XII ст. Рештки спаленого дерева у заповненні погребу виразно свідчать, що житло було знищене пожежею. В той же час, уламки глиняного блюда з печі, які потрапили у погріб, залягали на різній глибині, що вказує на поступове руйнування споруди. У заповненні житла, в тому числі і на рівні долівки, відзначено поодинокі камені, що, найімовірніше, походили із розташованої неподалік церкви. Усе це вказує на те, що житло 5 загинуло разом із храмом і більше не відбудовувалось; згодом над його південною стіною було здійснено два поховання. Вище зазначені спостереження дозволяють окреслити час функціонування житла 5 верхнім будівельним горизонтом.

На відстані 4 м на захід від церкви знаходилося житло 3. Наявність у заповненні будівлі керамічної плитки, що походила, найімовірніше, від долівки церкви, дозволяє розглядати житло 3 і храм як об'єкти одночасні. Само житло 3 було розташоване на одній лінії (схід-захід) і глибині із вищезгаданим житлом 5 і на відстані 0,40 м від нього, що свідчить швидше на користь синхронності обох споруд (які, ймовірно, становили один комплекс). Перпендикулярно до лінії схід-захід (Ж–3 і Ж–5) споруджено житла 6–8 (сектор II), розташовані на одній глибині (0,90 м) по лінії північ-південь. Привертає увагу те, що чотири споруди (Ж 5–8) знаходились на однаковій відстані одна від одної (1,20–1,30 м), що вказує на закономірний характер їх планування. Наявність у заповненні житла 8 керамічної плитки (найімовірніше, від долівки палацу) дозволяє відносити цю споруду, а також житла 6–7 до верхнього будівельного горизонту. Таким чином, з'ясовується, що житла 6–8 були розташовані під прямим кутом до палацу, а житла 3 і 5 – до церкви, становлячи немовби два крила, що поєднували обидві муровані споруди. І. Могитич інтерпретував рештки вищеописаних споруд як єдиний комплекс зрубів городень, які становили складовий елемент у конструкції палацово-храмового ансамблю (рис. 6). Згідно цього припущення, городні були двоярусними спорудами, де нижній ярус займали житла князівської челяді чи дружинників; *“по верху городень бойовим хідником був прохід з палацу на хори церкви”* [Могитич, 1995, с. 20]. Важливо відзначити, що порівняльний аналіз жител 6 і 8 засвідчив виразні ознаки двоповерхових будівель. Звідси й увесь комплекс жител 3, 5–8 мав би бути двоярусний. У цьому контексті особливу увагу привертають артефакти із заповнення названих споруд, що сигналізують про можливий виробничий характер приміщень: у житлі 8 – шмат залізного шлаку вагою 2 кг, вироби із заліза та бронзи; у житлі 3 – три тиглики, в тому числі один з рештками бронзи на дні, три шматки залізних шлаків вагою 1 кг; у житлі 5 – брилка залізної криці вагою 1,2 кг. Багатством речового інвентарю виділяються житло 7, де виявлено фрагменти 13 амфор, вироби із кістки, бронзи та скла, і житло 8, у якому виступили фрагменти 16 амфор і вироби із бурштину, бронзи та заліза. Це вказує на те, що нижній ярус міг служити, передусім, майстернями, а верхній призначався для проживання. В такому випадку перехід між палацом і церквою мав би йти поверх двоярусних будівель.

На розі ділянки між житлом 5 і житлом 6, на думку І. Могитича, було споруджено наріжну вежу, а на вільному просторі (шириною 4 м) між церквою і житлом 3 – ворота (з існуванням яких, можливо, пов'язані сліди підкопу у фундаментному рові північної стіни церкви). Незабудованим, як з'ясовується, був і простір (шириною 3,22 м) між палацом і житлом 8, де також міг існувати ще один прохід (ворота тощо). Таким чином, комплекс

жител 3, 5–8 І. Могитич розглядав як перехід із князівського палацу до церкви. З огляду на стратиграфію і розташування вищерозглянутих жител 3, 5–8, подібна інтерпретація споруд цілком можлива, однак потребує додаткового фахового обґрунтування. Адже, на жаль, досі не здійснено архітектурної реконструкції загального вигляду як можливого переходу, так і конструкційних особливостей кожного із жител окремо взятих. Натомість не викликає сумніву, що рештки фундаментів і кам'яних деструкцій, виявлені в умовах значного руйнування терену, походять від мурованих будівель світського і культового призначення.

На території Південно-Західної Русі досі залишки палаців відкрито лише у двох князівських столицях – у Перемишлі [Kunysz, Persowski, 1966, s. 7–70; Pianowski, 2006, s. 355–372] і Звенигороді. При цьому цікавою є писемна згадка про палац у Галичі. Будівля була двоповерховою і з'єднувалася переходом із придворною церквою Спаса. Цим переходом, що провадив на церковні хори, у 1153 р. князь Володимирко Володаревич йшов на вечірнє Богослужіння, прогнавши київського посла Петра Борисовича. *“І як тільки Петро з'їхав із княжого двора, то Володимир пішов до божниці, до святого Спаса, на вечерню. А коли саме був він на **переходах** до божниці і тут побачив Петра, який їхав, то поглузував над ним ... і ... пішов на **хори**. А одспівавши вечерню, Володимир ... пішов із божниці. І ... був він на тім місці, на **сходах**, де ото поглузував над Петром”* [Літопис Руський, 1989, с. 257].

Подібний перехід, що з'єднував князівський палац із церквою, досліджено на теренах Володимиро-Суздальського князівства у Боголюбово. Цікаво, що між відрізками мурованого переходу, які прилягали до собору і до палацу, знаходилася двоповерхова сходовая вежа. Піднімаючись по сходах можна було потрапити на площадку, розташовану на другому ярусі вежі, звідки південний перехід провадив на хори, а північний у князівські палати [Іоаннісян, 1985, с. 150–151]. Спорудження усього замкового ансамблю у Боголюбово дослідники датують в межах 1158–1165 років. [Воронин, 1961, с. 260–261]. На цей час храмово-палацовий комплекс у Галичі вже існував. Щодо будівництва білокам'яного ансамблю у Звенигороді, найбільш логічно відносити його до періоду, коли місто було столицею князівства у 1124–1144 роках, і пов'язувати з іменем Володимирка Володаревича, пізнішого князя галицького¹⁵.

Звенигородській церкві притаманні також певні особливості, обумовлені розташуванням хрестильні. Згідно планової структури будівля належала до одного із поширених на Русі типів, а власне, до храмів з хрестильнею, що прилягала до нартексу. Прототипи хрестильень, як самостійних приміщень, збудованих з північного чи з південного боку нартексу, відомі у Константинополі та Балканах. Дослідники вважають, що витоки такого архітектурного рішення культових споруд на Русі беруть початок від ранньосередньовічних церков періоду християнізації слов'ян. Подібне, як у Звенигороді, планування хрестильні з півдня відзначене у Спасівському соборі (1030-ті роки) в Чернігові, а з півночі – у церкві Спаса на Берестові (1113–1125) у Києві [Раппопорт, 1985, с. 197, табл. 60, 3; с. 201, табл. 64, 1]. На думку вчених, від ранньосередньовічних християнських культових практик походить також поширена на Русі традиція розташовувати поблизу хрестильень меморіальні каплиці, що було обумовлене *“глибоким символічним паралелізмом між смертю і воскресінням, хрещенням і безсмертям”* (переклад – В.Г.) [Хрушкова, 1996, с. 34–35]. У цьому контексті наявність у Звенигороді поблизу хрестильні каплиці-усипальниці набуває закономірного характеру, а сама будівля виступає складовим елементом усього архітектурного комплексу. З усипальницею О. Ратич пов'язував знахідку білокам'яного саркофага (про який згадувалось вище), що випадково був виявлений серед скупчення каміння десь приблизно в цьому районі.

З літописних джерел (підтверджених розкопками) відома каплиця трьох Святителів, збудована у 1109 р. біля Успенського собору Києво-Печерської лаври над могилою Євпраксії, доньки князя Всеволода Ярославича. Примітно, що розміри звенигородського гробівця (3,60×7,0 м – зовнішні параметри) досить наближені до параметрів усипальниці Євпраксії

¹⁵ Цьому не перечить і твердження О. Ратича, який вважав, що монументальні будівлі були споруджені приблизно в 40–50-х роках XII ст. за князя Володимирка Володаревича чи його племінника Івана Ростиславича [Ратич, 1974, с. 190].

(4,6×3,63 м – внутрішні параметри), яку досліджено в ході археологічних розкопок [Харламов, 1993, с. 140]. Між церквою і палацом відкрито кам'яний стовп, конструктивно з ними не пов'язаний. Щодо часу побудови кам'яного стовпа, то це питання залишатиметься відкритим до моменту повторного обстеження збережених залишків. Проте варто відзначити кілька основних аспектів, пов'язаних з цим об'єктом. У літературі предмету досі залишається неспростовною інтерпретація стовпа як складового елементу палацово-храмового ансамблю [Могитич, 1995, с. 20]. Згідно цих припущень, стовп у Звенигороді репрезентував круглу у поперечному перерізі колону, що здіймалася на дво- чи три-східчастому п'єдесталі, а зверху була увінчана кулею, на якій сидів орел. Подібне трактування не викликає заперечень, особливо з огляду на відомі аналогії із Холма, Червеня, Києва, а також Боголюбово. Стовп у Боголюбово, наприклад, що також був розташований поблизу собору, вінчала капітель із зображеннями жіночих ликів з німбами. Дослідники вважають, що це був сакральний монумент, присвячений культу Богородиці, патронці Володимиро-Суздальської Русі [Вагнер, 1969, с. 88–94; Иоаннисян, 1985, с. 151]. Однак, щодо кам'яного стовпа у Звенигороді, існують два факти, які не дозволяють однозначно і впевнено висловлюватись як відносно функціонального призначення, так і часу спорудження об'єкту. По-перше, О. Ратич відзначав присутність у кладці фундаменту уламків цегли, в тому числі одного фрагменту з жолобчастою поверхнею. Подібну кладку, що була зафіксована також і на вищерозглянутих ділянках південно-східного наріжника церкви і у межах південної стіни каплиці-усипальниці, дослідник датував XVII–XVIII ст. По-друге, під південно-західним кутом фундаменту колони на дні котловану залягали два людські черепи, які, безперечно, походять зі знищених більш давніх поховань. Підтверджують цю думку і три поховання, виявлені поблизу стовпа на відстані 1–2 м на північ. Ці поховання, що перекривали об'єкти XII – першої половини XIII ст., як і інші 10 поховань, що залягали поверх жител та князівського палацу, належали до цвинтаря, який виник довкола руїн церкви у після монгольський час. Жодних слідів більш давніх поховань на східній частині окольного города не зафіксовано, звідси й черепи під кам'яним стовпом є підстави відносити найраніше до другої половини XIII ст. Отже, характер кладки фундаменту і присутність вищезгаданих черепів на дні котловану більше схиляють до думки про пізнє походження кам'яного стовпа.

Окрему увагу привертають рештки об'єктів, розташованих довкола кам'яного стовпа. Так, скупчення дрібного каміння, що, найімовірніше, є деструкцією стовпа і виступило на глибині від 0 м до + 0,07–0,20 м, перекриває три знищені поховання (№№ 3–5), які залягали на глибині 0,20 м. Поряд із вищезгаданими черепами під фундаментом стовпа (поховання 8–9), ці останки є підстави пов'язувати із похованнями, що передували спорудженню стовпа. У свою чергу зазначені поховання залягали над ямою 10, що знаходилася на 0,80 м нижче від них (тобто, на глибині 1,0 м від денної поверхні) і яка, припускаємо, становила єдиний комплекс із напівзнищеним житлом 5, долівка якого виступила на глибині 0,90 м. Таким чином, на даній ділянці відкрито об'єкти, що належали до різних хронологічних періодів: до перед монгольського (житло 5, яма 10), післямонгольського (поховання 3–5, 8–9) і пізньосередньовічного-ранньомодерного (стовп). Окрім цього, збережений кут житла 5 по діагоналі перетинав на глибині 0,52 м шар спаленища, найімовірніше, пов'язаний з іншою, але наземною спорудою, не виключено, що з тією, від якої збереглася піч 3, яка залягала на глибині 0,40 м під розвалом каміння. Наявність решток глиняного блюда від печі 3 і глибина залягання відносно житла 5 та розташованих поблизу (2 м західніше) поховань 3–5, дозволяє пов'язувати піч 3 і рештки спаленища із верхнім будівельним горизонтом, а житло 5 і яму 10 відносити до пізньої фази б нижнього горизонту.

Окремо слід обумовити періодизацію споруд, не пов'язаних із архітектурним ансамблем. Так на відстані близько 5 м на захід від північного приміщення палацу знаходився комплекс жител 1–3 (сектор II, Р–1), з яких напівземлянкове житло 3 належало до нижнього горизонту, а, ймовірно, двоповерхове житло 1–2 – до верхнього горизонту. Присутність на долівці останнього керамічних плиток і засип каміння (очевидно, з палацу) свідчать про час занепаду будівлі.

Майже посередині відстані між палацом і церквою знаходилось житло 4 (сектор IV), що залягало на глибині 0,40 м. Під долівкою житла 4 глибше на 0,10–0,15 м знаходилась піч 15, а ще нижче на 0,85 м – піч 16. Компактне розташування печей на площі, що відповідає стандартним розмірам житлової споруди, найімовірніше, свідчить про їх належність до однієї будівлі. Опосередковано підтверджує це і зафіксований факт умисного руйнування найдавнішої печі 16, пов'язаної із напівземлянковим (або й землянковим з огляду на глибину залягання 1,80 м) житлом (позначимо його умовно Ж–4а). Після вирівнювання шару землі, насипаного над розібраною піччю 16, споруджують спочатку напівземлянку з піччю 15 (умовно – Ж–4б), а потім наземне житло 4. Таким чином, розглянутий комплекс об'єктів виразно засвідчує три фази перебудови. До верхнього будівельного горизонту належить житло 4 з піччю 14, а дві інші споруди – до нижнього будівельного горизонту: будівля з піччю 15 (Ж–4б) пов'язана із *фазою б*, будівля з піччю 16 (Ж–4а) – із *фазою а*. Одночасно із піччю 16 функціонувала й піч 21, виявлена на відстані 1,20 м від печі 16 і на тій же глибині (1,85 м). До *фази а* слід віднести також досліджену частково піч 18 (і Ж–10 у секторі II), що знаходилась на відстані біля 0,70 м на схід від печі 21 і яку зафіксовано на глибині 1,10 м, та піч 17, що залягала поблизу у передматерикових відкладах на глибині 1,0 м (незначна глибина пояснюється більшим нівелюванням поверхні терену).

Після знищення будівель верхнього горизонту цю ділянку використано під цвинтар.

Нижній будівельний горизонт. Не підлягає сумніву належність до нижнього будівельного горизонту споруд, які були перерізані фундаментом палацу або залягали під ним. Проте, як і у вище розглянутих будівлях, тут також виразно простежуються два рівні перебудови. У цьому плані привертає увагу житло 10 (сектор IV) з піччю 2 на глибині 1,30 м (умовно позначимо його як Ж–10а) і з піччю 1 на глибині 0,80 м (позначимо як Ж–10б). Незначна відстань між печами (1,36 м) дозволяє пов'язувати їх з однією спорудою. Однак, навіть якщо печі походили від різних жител, то останні все ж таки належали до різних хронологічних фаз існування. Поблизу Ж–10 в однакових стратиграфічних умовах знаходилось житло 9 (сектор IV), яке залягало у верхніх нашаруваннях (глибина 0,60 м). Якщо врахувати, що житло 9 розміщене майже впритул до південної стіни палацу і до того ж перед згодним входом, то датування його *фазою б* не викликає сумнівів. Поряд із житлом 9 знаходились рештки виробничої споруди, умовно окреслені як житло 11 (сектор IV), яке залягало значно глибше (глибина 1,90 м) і до того ж було частково перерізане фундаментом палацу. Датується *фазою а*.

Цікавим є комплекс житла 7 (сектор IV), у межах якого зафіксовано дві печі: одна на глибині 0,75 м, друга (піч 22) – на глибині 1,35 м. При цьому не виключено, що й у цьому випадку йдеться про одну будівлю. Спочатку була споруджена напівземлянка (умовно позначимо як Ж–7а) з піччю 22 виробничого характеру, яку згодом перебудовують у наземне житло 7, що функціонувало у *фазі б*.

Західна стіна палацу знищила ще три житла: вище згадане житло 10 із піччю 18 (сектор II), житло 6 (сектор IV) і житло 9 (сектор II), які, враховуючи те, що залягали на рівні дна фундаментного рову палацу (глибина 1,10–1,15 м), ототожнюються з *фазою а*. Прикметно, що у верхніх пластах, які перекривали заповнення житла 9, виступили уламки керамічних плиток зі знищеного палацу.

Складною для з'ясування залишається проблема співвідношення у часі житлово-господарських об'єктів з нижнього будівельного горизонту і решток оборонного рову 4. Цілком очевидно, що розташування споруд, печей, ям майже впритул до котловану рову 4 (а власне лише до його збереженої придонної частини) виключає їх синхронність. Звідси є підстави розглядати рів 4, лінія якого немовби дугою охоплює підніжжя пагорба дитинця, як сліди первісних оборонних укріплень.

Надзвичайно важко, а то й неможливо, з огляду на нерівномірне знищення досліджуваної ділянки, визначити періодизацію решти об'єктів – печей і ям. Їх функціонування в цілому відносимо до нижнього горизонту. Однак з цього загалу виділяються два об'єкти з виразною пізньою метрикою. Це піч 12, яка залягала на глибині 0,20–0,45 м у верхніх шарах розвалу

палацу на відстані біля 1 м від його південної стіни. Ще одна піч 20, яку умовно ототожнено з житлом 8 (сектор IV), знаходилась в межах фундаментного рову південної стіни палацу на глибині 0,27 м. Цікаво, що довкола печі 20 на плані чітко простежується площа завширшки 3,33 м (що цілком відповідало б параметрам житла), немовби врізана у завал каміння. Згідно стратиграфії залягання, обидва об'єкти є підстави відносити до періоду пізнього середньовіччя.

Таким чином, на підставі проведеного вище порівняльного аналізу споруд пропонується наступна періодизація забудови східної частини окольного города:

нижній горизонт – у секторі IV: житло 4а і піч 16, житло 4б і піч 15, житло 5 і яма 10, житло 6, житло 7, житло 10, житло 11; піч 1, піч 2, піч 5, піч 6, піч 7, піч 8, піч 9, піч 10, піч 11, піч 13, піч 17, піч 21; яма 3, яма 4, яма 5, яма 6, яма 7, яма 8, яма 9, яма 11; рів 2а, рів 2б, рів 3, рів 4, споруда 1–2 і піч 1 у розкопі 2; у секторі II: житло 3 (розкоп 1), житло 9, житло 10 і піч 18; піч 1, піч 2, яма 1;

верхній горизонт – у секторі IV: церква, каплиця-усипальниця, палац, житло 3, житло 4 і піч 14; піч 3; у секторі II: житло 1–2 (розкоп 1), житло 4, житло 5, житло 6, житло 7, житло 8; яма 1 (розкоп 3);

пізнє середньовіччя – у секторі IV: житло 8 і піч 20; яма 1, яма 2; піч 12; кам'яний стовп; поховання 1–10; у секторі II: яма 1 і яма 2 (розкоп 1); поховання 1–3.

Щодо хронології вище окреслених ярусів, то визначити її на підставі наявного досить однорідного речового матеріалу неможливо. Пропоноване датування, що ґрунтується на крайніх відомих і достовірних датах (першої літописної згадки про місто під 1087 р. і часу його загибелі у 1241 р.), має попередній характер. Отже, період функціонування споруд визначається в межах: нижній будівельний горизонт – 1087 р. (або остання чверть XI ст.) – 40 рр. XII ст.; верхній будівельний горизонт – 40-і рр. XII – перша половина XIII ст. (1241 р.).

Підводячи підсумки, слід підкреслити, що проведення розкопок, стан фіксації об'єктів і оформлення технічної документації були здійснені на належному фаховому рівні. Як наслідок, здобуто цінну джерельну базу, придатну для з'ясування питань з реконструкції процесу виникнення і розвитку забудови дослідженої ділянки.

Отже, станом на 1087 р. Звенигород постає як потужно укріплена князівська фортеця (площею біля 1 га), розташована на високому пагорбі, оточеному на вершині земляним валом з клітями і городнями, а у підніжжі – валом і ровом; надійною перепорою на ближніх і дальніх підступах були непрохідні болота заплав Білки і її приток. Чи існували якісь будівлі на зовні (на схід) від укріплень – на разі невідомо. Проте вже зараз можна говорити про дві хвили інтенсивного освоєння досліджуваного терену, які припадають на кінець XI – першу половину XII ст. На початку фази а нижнього будівельного горизонту нівелюють оборонний рів; вал, натомість, міг функціонувати й далі. Цікаво, що будівництво у фазі б нижнього горизонту, як правило, мало характер перебудови землянок у напівземлянкові споруди, однак в межах первісно визначеної площі. Спосіб розташування будинків на місцевості, на жаль, встановити неможливо. Однак тут більш вагомим є відкриття решток ще одного відрізка оборонного рову, розташованого майже паралельно до рову 4 і на відстані біля 75 м на північний схід від нього. Виявлений він ще у 1954–1955 роках під час досліджень косторізних майстерень (рис. 1, 9) [Власова, 1967, с. 228–235]. З огляду на планіграфію майстерень, які датовані XII–XIII ст., рів має більш давнє походження. Враховуючи увесь наявний матеріал, наслідком припустити, що цей рів було споруджено у нижньому будівельному горизонті, оточуючи житлово-господарську забудову кінця XI – першої половини XII ст. Однак з початком перепланування терену, пов'язаного зі спорудженням білокам'яного ансамблю, старі будинки нівелюють, а площа окольного города розширюється вдруге. Тобто, десь приблизно в середині XII ст. розплановують нову лінію укріплень, яку пересувають приблизно ще на 75 м східніше. На цьому терені, що й досі носить назву “Вали”, “Завали”, випадково виявлено сліди валу у вигляді перепаленої до червоного кольору глини, які є підстави розглядати як остаточно встановлену східну межу окольного города.

ЛІТЕРАТУРА

Вагнер Г. К.

- 1969 Скульптура Древней Руси. – Москва.

Власова Г. М.

- 1967 Мастерская косторезов в Звенигороде // Записки Одесского археологического общества. – Одесса. – Т. II. – С. 228–235.

Воронин Н. Н.

- 1961 Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV вв. – Москва. – Т.1.

Гупало В.

- 2006 До питання про особливий тип гончарних мисок зі Звенигорода // *Wczesne średniowiecze w Karpatrach Polskie*. – Krosno. – S. 373–389.
- 2009 До питання про “особливі печі” у давньому Звенигороді на Білці // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 127–153.

Иоаннисян О.М.

- 1985 Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XIII вв. // Дубов И.В. Города, величеством сияющие. – Ленинград. – С. 140–163.

Літопис Руський

- 1989 Літопис Руський (за Іпатським списком). – Київ.

Могитич І. Р.

- 1995 Церкви Звенигорода // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – Львів. – Число 3. – С. 18–21.

Могитич И. Р., Ратич А. А.

- 1972 Исследования в древнем Звенигороде на Белке // АО 1971 года. – Москва. – С. 389.
- 1973 Работы в летописном Звенигороде на Белке и в Карпатах // АО 1972 года. – Москва. – С. 313–314.

Раннопорт П. А.

- 1985 Архитектура. Сооружения // Археология. Древняя Русь. Город, замок, село. – Москва. – С. 154–167.

Ратич О. О.

- 1965 Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді Львівської області. – Рукопис. – Львів. – НА ІУ НАН України. – опис 5. – од. зб. 384.
- 1966 Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді Львівської області. – Рукопис. – Львів. – НА ІУ НАН України. – опис 5. – од. зб. 398.
- 1966а Дослідження літописного Звенигорода у 1965 р. // XI наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідницької роботи університету за 1965 р. Тези доповідей. – Львів. – С. 77.
- 1967 Раскопки в Звенигороде на Белке // АО 1966 года. – Москва. – С. 247–248.
- 1968 Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді Львівської області. – Рукопис. – Львів. – НА ІА НАН України. – фондова одиниця 5276.
- 1969 Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді Львівської області. – Рукопис. – Львів. – НА ІУ НАН України. – опис 5. – од. зб. 450.
- 1969а Раскопки в Звенигороде на Белке // АО 1968 года. – Москва. – С. 334–335.
- 1970 Новые данные о Звенигороде на Белке // АО 1969 года. – Москва. – С. 290–291.
- 1970а Древнерусский столный город Звенигород на Белке в свете археологических исследований 1965–1969 гг. // Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1969 г. – Москва. – С. 39–43.
- 1971 Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді Львівської області. – Рукопис. – Львів. – НА ІУ НАН України. – опис 2. – од. зб. 385.
- 1972 Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді Львівської області. – Рукопис. – Львів. – НА ІУ НАН України. – опис 2. – од. зб. 418.
- 1972а Дослідження Звенигородської експедиції // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – Київ. – Вип. 4. – С. 313–316.

- 1972б Дослідження в с. Звенигород і м. Сколе на Львівщині // Тези пленарних і секційних доповідей (Результати польових археологічних досліджень 1970–1971 рр. на території України). – Одеса. – С. 352–354.
- 1973 Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді Львівської області. – Рукопис. – Львів. – НА ІУ НАН України. – опис 2. – од. зб. 242.
- 1973а Літописний Звенигород // Археологія. – Київ. – Вип. 12. – С. 87–94.
- 1974 К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. // Культура средневековой Руси. – Ленинград. – С. 188–191.
- Свешников И. К.*
- 1953 Дневник научного сотрудника экспедиции Львовского государственного исторического музея в Бибрский район Львовской области с 12 по 22 мая 1953 года. – Рукопис. – Львів. – НА ІУ НАН України.
- Харламов В. О.*
- 1993 Дослідження Успенського собору Києво-Печерської лаври 1986 р. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – Київ. – С. 138–150.
- Хрушкова Л. Г.*
- 1996 Крещальни древнерусских храмов. К вопросу об стоках // Проблемы изучения древнерусского зодчества. – С.-Петербург. – С. 34–35.
- Щанова Ю. Л.*
- 1997 Украшения из стекла // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – Москва. – С. 80–92.
- Kunysz A., Persowski F.*
- 1966 Przemysł w starożytności i wczesnym średniowieczu // Przemysł w starożytności i średniowieczu. – Rzeszów. – S. 7–70.
- Pianowski Z.*
- 2006 Przemysł jako “sedes regni” monarchii pierwszych Piastów // Wczesne średniowiecze w Karpatach Polskich. – Krosno. – S. 355–372.
- Swieszniak I., Hupało W.*
- 1996 Uwagi na temat chronologii obiektów na grodzie właściwym w Dźwinogrodzie (Zvenygorod) koło Lwowa // Sprawozdania Archeologiczne. – Kraków. – T. XLVIII. – S. 177–197.

Vira HUPALO

TO THE ISSUE OF PLANNING STRUCTURE AND BUILDING OF EASTERN PART OF EXTERNAL CITY OF ZVENYHOROD ON BILKA RIVER

Analysis of results of excavations, which were carried out by O. Ratych in 1965–1973 on territory of eastern part of hill-fort of annalistic Zvenyhorod, and which were not published before are presented at the article. Three constructional periods (lower build horizon with phases a and b – 1087 (or the last quarter of XI century) – 40-th of XII century; upper build horizon – 40-th of XII – first half of XIII century (1241) of building of the explored area and basic tendencies in process of development of a plan structure of eastern part of external city were set.